

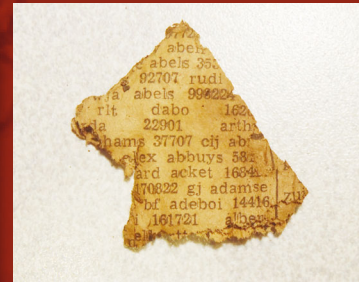
The Westerbork Archaeological Research Project

Volume 2

De vuilstort van Kamp Westerbork

Gemeente Aa en Hunze

Een archeologisch onderzoek

*Vuilstort Westerbork
17.11.42*

Archeologisch Adviesbureau

RAAP-RAPPORT 2575

The Westerbork Archaeological Research Project

Volume 2

De vuilstort van Kamp Westerbork

Gemeente Aa en Hunze

Een archeologisch onderzoek

drs. I.A. Schute

Garbage is among humanity's most prodigious physical legacies to those who have yet to be born; if we can come to understand our discards, then we will better understand the world in which we live.

Rathje & Murphy, 1992

Colofon

Opdrachtgever: Herinneringscentrum Kamp Westerbork

Titel: De vuilstort van Kamp Westerbork, gemeente Aa en Hunze
Een archeologisch onderzoek

Status: eindversie

Datum: 8 maart 2013

Auteur: *drs. I.A. Schute*

Projectcode: WECV

Bestandsnaam: RA2575_WECV

Projectleider: drs. I.A. Schute

Projectmedewerkers: drs. E. van der Laan, J. de Jonge MA, M. Smit MA,
ir. J.A.T. Wijnen & A. Kemper

ARCHIS-vondstmeldingsnummers: -

ARCHIS-waarnemingsnummers: -

ARCHIS-onderzoeksmeldingsnummer: 49257

Bewaarplaats documentatie: RAAP West-Nederland

Autorisatie: drs. R.S. Kok

Bevoegd gezag: Gemeente Aa en Hunze

ISSN: 0925-6229

RAAP Archeologisch Adviesbureau B.V.

Leeuwendeldseweg 5b

1382 LV Weesp

Postbus 5069

1380 GB Weesp

telefoon: 0294-491 500

telefax: 0294-491 519

E-mail: raap@raap.nl

© RAAP Archeologisch Adviesbureau B.V., 2013

RAAP Archeologisch Adviesbureau B.V. aanvaardt geen aansprakelijkheid voor eventuele schade voortvloeiend uit het gebruik van de resultaten van dit onderzoek of de toepassing van de adviezen.

Samenvatting

Aanleiding

In december 2011 is in het voormalige *Judendurchgangslager* Kamp Westerbork, op de vuilstort ten noorden van het kamp een archeologisch onderzoek uitgevoerd. Aanleiding voor het onderzoek waren de activiteiten van amateur detectorzoekers of schatgravers. Om verdere aantasting van de stortplaats te voorkomen, moest deze eerst in kaart worden gebracht om vervolgstappen in de vorm van beschermende maatregelen te kunnen bepalen. Naast het driedimensionaal inmeten van de stortplaats is door middel van een steekproefsgewijs gravend onderzoek geanalyseerd uit welke perioden of gebruiksfasen van het kamp er materiaal op de vuilstort terecht is gekomen.

The Westerbork Archaeological Research Project

Het Herinneringscentrum Kamp Westerbork heeft in samenspraak met de Vrije Universiteit (VU) en RAAP Archeologisch Adviesbureau de contouren geschetst van een meerjarig archeologisch onderzoek: '*The Westerbork Archaeological Research Project*'. Hierin zijn elf locaties als object van onderzoek benoemd, die allemaal op termijn verstoord kunnen worden door de herinrichtingsplannen die het Herinneringscentrum voor het kampterrein heeft. Dit rapport doet verslag van het onderzoek op de voormalige vuilstort en verschijnt als tweede deel van een reeks waarvan de basisrapportage over het onderzoek rond de villa van de kampcommandant het startsein vormde. Deze beide projecten kunnen in het licht van het totale project als pilots worden gezien.

Community Archaeology

Een belangrijk onderdeel van het project vormde het contact met pers en publiek. De regie hiervoor was in handen van het Herinneringscentrum Kamp Westerbork. Tijdens de opgraving werd drie maal per dag op de opgravinglocatie tekst en uitleg gegeven door een van de archeologen.

Tussen 28 december 2011 en 6 januari 2012 werden de vondsten in de, voor de gelegenheid tot schervenzaal omgebouwde, filmzaal van het Herinneringscentrum door de archeologen van RAAP gedetermineerd voor het oog van het publiek en soms in samenwerking met het publiek. Twee maal per dag werd bovendien een lezing verzorgd. Op deze locatie was een aantal ontmoetingen en gesprekken met overlevenden van het kamp gearrangeerd.

Opzet van het archeologisch onderzoek

Het onderzoek naar de stortplaats is in vier delen opgesplitst. In eerste instantie is een kort bureauonderzoek uitgevoerd om op basis van historisch materiaal omvang en gebruik van de stortplaats in beeld te kunnen brengen. Op basis hiervan is een korte veldverkenning uitgevoerd om het hieruit verkregen beeld verder aan te kunnen scherpen. Op basis van deze gegevens is besloten op welke plaats de drie proefputten gegraven zouden worden. Inzet hierbij was om een *sample* te nemen op plekken waar materiaal uit verschillende gebruiksfasen aanwezig zou kunnen zijn. Synchron hieraan is de stortplaats driedimensionaal in kaart gebracht door middel van een combinatie van hoogtemetingen met een Robotic Total Station en

grondboringen waarbij de dikte van de stortlaag werd vastgesteld.

Leidend voor de aanpak en opzet van het onderzoek waren twee vooraf geformuleerde onderzoeksthema's: de gelaagdheid en de zeggingskracht van de materiële cultuur. Met gelaagdheid wordt de meerfasigheid van het kamp bedoeld. Tussen 1939 en 1971 (of zelfs 2012) is het kamp op verschillende manieren in gebruik geweest, waarvan de tijd als *Judendurchgangslager* de meest bekende is. Westerbork is in oorsprong een Joods vluchtelingenkamp; na de oorlog is de meest prominente gebruiksfase de zogenaamde Molukse tijd. Onder de naam 'Woonoord Schattenberg' deed het kamp lange tijd dienst als opvang voor ontheemde Molukse soldaten uit het toenmalige Koninkrijk Nederlands Indisch Leger.

Het tweede onderzoeksthema betrof 'de zeggingskracht van de materiële cultuur'. Enerzijds hangt dit samen met de museale functie van het Herinneringscentrum, anderzijds is een deel van de te verwachten vondsten de stille getuige van wat de *stepping stone* naar de vernietigingkampen was: kamp Westerbork. Emotionele en symbolische betekenis van de vondsten stijgt uit boven het 'normale' vondstspectrum.

Bureauonderzoek

Het bureauonderzoek maakte duidelijk dat de vuilstort in elk geval in de Tweede Wereldoorlog is gebruikt, en mogelijk erna. In 1992 schreef Karl Edersheimer een literair verhaal dat in *De Gids* is gepubliceerd onder de titel *Donderpadje*. Het beschrijft zijn vroege jeugdervaringen in kamp Westerbork, onder andere als kind spelend op de vuilstort. Edersheimer geeft duidelijk aan dat de vuilstort een opgevulde laagte is ten noorden van het kamp. De beschrijving van Edersheimer van de vorm van de stortplaats wordt bevestigd door de getuigenis van de heer Micha Gelber. Hij

spreekt over een 'langwerpige sleuf vanaf de wachttoren bij de noordelijke ingang van het kamp.' Die wachttoren staat ook afgebeeld op de enige tekening die er van de stortplaats bekend is. Hierop is een bemande wachttoren te zien met daarachter, achter het prikkeldraad, de barakken in het kamp. Een aantal, soms rokende mannen, rijdt in houten tonnen het vuil uit op kruiwagens. De datering van de tekening, november 1942, duidt op een gebruik van de stortplaats nadat de SS het commando over het kamp overnam, dus in de tijd van het '*Judendurchgangslager*'. Op luchtfoto's uit 1945 en 1956 is te zien dat de aangegeven en eerst open plek langzaam dichtgroeit.

Ruimtelijke dimensie van de vuilstort

Uit booronderzoek in combinatie met hoogtemetingen wordt duidelijk hoe groot de vuilstort is. Duidelijk is dat er inderdaad sprake is van twee lobben die ontspringen bij de noordelijke ingang en wachttoren van het kamp. De afmetingen van de noordwestelijke lob bedragen circa 20x110 m, terwijl de afmetingen van de noordoostelijke lob circa 20x40 m bedragen. Uit het booronderzoek werd duidelijk dat ten zuiden van het huidige bospad eigenlijk geen stortlaag meer aanwezig is. Het deel bezuiden het bospad buiten beschouwing latend, kan de totale oppervlakte van de stort op circa 3200 m² geschat worden.

De dikte van de stortlaag varieert van 10 tot 50 cm; het gemiddelde bedraagt 28,4 cm.

De diepte van de basis van de stortlaag ten opzichte van maaiveld varieert van 40 tot 85 cm. De gemiddelde diepte bedraagt slechts 59,1 cm. Het volume van de stortplaats kan met deze getallen nu berekend worden. Er is sprake van een afdekkende laag die later opgebracht of gevormd is. Deze laag niet meegerekend, bedraagt het volume van de stortplaats ongeveer 900 m³.

Het gravend onderzoek

De putten 4 en 5 zijn aangelegd in het noordelijk deel van de noordwestelijke lob, terwijl put 6 is aangelegd in de noordoostelijke lob. Duidelijk werd dat de vuilstort is afgedekt door een later aangebrachte meer dan 20 cm dikke lichtgeelbruine matig siltige zandlaag. Deze laag kan alleen maar opgebracht zijn en lijkt van elders afkomstig. Het is mogelijk dat op een gegeven moment de stort in onbruik geraakt en dat deze laag (tegen geur, gevaar voor kinderen, vervuiling) is opgebracht. De feitelijke stortlaag is een tot 50 cm dikke laag donkerbruingrijs sterk humeuze 'zandlaag'. Opmerkelijk was dat, nadat de vondsten uit het materiaal waren gewassen, er niet genoeg grond aanwezig bleek om de proefputten weer te vullen nadat de vondsten uit het materiaal waren gewassen. De natuurlijke ondergrond wordt niet gevormd door (eolisch afgezet) dekzand zoals verwacht werd, maar door keileem, een glaciële afzetting. Dit kan ook verklaren waarom de grondwaterstand relatief hoog is en put 6 onder water is komen te staan; er zitten lemige lagen in de ondergrond die een slechte waterhuishouding kennen. Het booronderzoek maakte verder duidelijk dat dit beeld vrijwel overal op de stort aanwezig is.

De archeologische vondsten

Het dateren van de vuilstort bleek niet eenvoudig. Omdat het kamp in korte tijd zoveel gedaantewisselingen heeft ondergaan, stelde dit hoge eisen aan de datering, hetgeen niet haalbaar bleek. Toch kon op basis van een aantal dateerbare vondsten (munten en dergelijke) en de verhouding tussen verschillende functies van het afval een aantal voorzichtige conclusies worden getrokken. De noordwestelijke lob, in feite een – mogelijk gegraven – laagte in het landschap, lijkt al vroeg in de oorlog met afval opgevuld te zijn. Een proces van opvulling dat van 'achteren naar

voren' plaats vond (van noord naar zuid). Het in put 4 aangetroffen materiaal lijkt het oudst te zijn, put 5 wellicht iets jonger en put 6 is voornamelijk naoorlogs. Put 6 ligt in de kleinere noordoostelijke lob. Dit deel van de vuilstort is voornamelijk na de oorlog in gebruik geweest, wat overeen lijkt te stemmen met de resultaten van het bureauonderzoek. Het is overigens onduidelijk of de vuilstort ook voor de oorlog al in gebruik was. Wel zijn enkele voorwerpen aangetroffen die in 1941 of 1942 gedateerd worden, evengoed de tijd van het vluchtelingenkamp.

Uit ongeveer 3 m³ grondvolume zijn in totaal 19.525 vondsten geborgen met een totaalgewicht van 466,037 kg. Op basis daarvan is berekend wat het totale aantal vondsten is, gelet op het volume van de stort. Dit bedraagt circa 2 miljoen. Alle vondsten zijn voor zover mogelijk functioneel gedetermineerd en geanalyseerd. Deze analyse maakt duidelijk dat de op basis van de datering van het afval gesignaleerde horizontale stratigrafie, ook zichtbaar is in de functionele verschillen in het afval uit de verschillende putten. De leefomstandigheden ten tijde van het naoorlogse repatriëringkamp en/of Woonoord Schattenberg waren weliswaar eenvoudig (gereflecteerd in het functioneel afwijkende afval van put 6), maar duidelijk is dat er minder 'druk' op de gemeenschap heeft gestaan als in de tijd van het vluchtelingenkamp, het *Judendurchgangslager* en het interneringskamp voor collaborateurs (dat bestond van 1945 tot 1948). Er is bijvoorbeeld meer aandacht voor de aankleding van de barakken en het onderhoud ervan. Het dagelijks leven ging niet alleen om het verkrijgen van voedsel. Opvallend is dat er geen vondsten naar personen zijn te herleiden, hoewel er wel enkele persoonlijk eigendommen zijn aangetroffen zoals de zilveren zegelring met ingegraveerd monogram, een van de weinige stukjes huis-

vlijt. Dergelijke inscripties of tekeningen zijn verder niet aangetroffen.

De samenstelling van het afval kan vergeleken worden met beschikbare gegevens over de reguliere vuilstort. In het afval van Kamp Westerbork, dat op deze vuilstort is gedumpt ongeveer tussen 1940-1955, lijken (op basis van deze vergelijking) de effecten van conservering van bepaalde materiaalgroepen goed zichtbaar. Er is geen reden om te denken aan gescheiden of selectieve afvalverwerking, hoewel bekend is dat de batterijen in een bepaalde periode elders zijn gedumpt. Speciaal gedrag (bijvoorbeeld het ruimen van barakken of gebruik door een speciale groep) is in het afvalbeeld niet terug te zien. Wel zijn enkele *events* aangetoond, waarbij in één keer een bepaald type afval in een grote hoeveelheid is gestort.

Conclusies

De waarde van de vuilstort kan zowel worden gezien vanuit het perspectief van de marktarcheologie (ook wel de AMZ-archeologie) waar alles primair gericht is op *behoud*, als vanuit de wetenschap waar alles primair gericht is op *kennisverwerving*.

In de AMZ-archeologie wordt de waarde van een vindplaats (of: de grootte van de betekenis) gemeten aan de hand van een aantal criteria. Deze criteria vallen in een aantal groepen uiteen: de belevingswaarde en een aantal fysieke en inhoudelijke criteria. Bij het scoren van de beleving van zichtbare vindplaatsen, zoals grafheuvels of deze vuilstort (als een *laagte* in het landschap), is het vreemd dat het oordeel over de belevingswaarde uitsluitend wordt gevormd door archeologen. Juist bij het bepalen van de beleving van zichtbare landschapselementen ligt het voor de hand ook de beleving te betrekken van bewoners, bezoekers en gebruikers van dat landschap. Meer nog dan de zichtbaarheid is het de betekenis die aan oorlogssporen wordt gegeven,

die het noodzakelijk maakt dat de waardering van die sporen niet enkel gebeurt vanuit archeologisch perspectief. De betekenis van het kamplandschap gaat veel verder dan de betekenis van de aanwezige sporen voor archeologisch onderzoek. De betekenis die Westerbork heeft, stijgt hier ver bovenuit. Aan deze plek worden naast een wetenschappelijke betekenis meerdere met elkaar samenhangende betekenissen toegekend, zoals de emotionele en symbolische betekenis. Een anekdote maakt dit duidelijk: “Ik ken die mensen niet...” waren de woorden van Micha Schliesser, kampoverlevende, boven de vitrines en tafels met de vele vondsten die in het Herinneringscentrum werden uitgewerkt. Hoe achter *dingen* mensen kunnen schuilen, was zonder enige uitleg direct zichtbaar. De vondsten kunnen gezien worden als de stille getuigen die een groot verhaal in begrijpbare eenheden vertellen.

Het onderzoek op de vuilstort van Westerbork en de vele betekenissen die aan het vondstmateriaal kunnen worden toegekend, sluiten goed aan op de denkbeelden van een aantal archeologen dat zich met (de theorie van) contemporaine archeologie bezighoudt. Cornelius Holtorf formuleert in zijn artikel *Meta-stories of archaeology* (2010) hoe archeologen het best een tweeledige rol vervullen: enerzijds het genereren van kennis; anderzijds het vertellen van metaverhalen, die hij typeert als verhalen die ons iets vertellen over wie we zijn als mens, verhalen die een betekenis geven aan het leven. Hoe recenter het object van onderzoek, hoe groter de persoonlijke betrokkenheid van mensen die nu nog leven, hoe krachtiger de metaverhalen en hoe groter het (mogelijk) positieve effect op de mens die daardoor meer betrokken raakt bij zijn of haar geschiedenis en leefomgeving.

Voor de vuilstort van Westerbork geldt dit op een bijzondere manier. Gesteld mag worden dat de Holocaust op zichzelf een dermate krachtig verhaal is, dat er weinig voor nodig lijkt te zijn om mensen bij deze geschiedenis te betrekken. Of dit ook geldt voor navolgende generaties is echter de vraag. Bij de openbare vondstverwerking bleek dat niet alleen overlevenden emotioneel raakten bij het zien van de voorwerpen van de vuilstort, maar soms ook vertegenwoordigers van jongere generaties. Dit positieve effect overstijgt het individuele niveau. Harrison en Schofield noemen dit in hun overzichtswerk *After Modernity* (2010) een 'maatschappelijk therapeutisch effect'. Contemporaine archeologie kan weer zichtbaar maken, of in herinnering brengen wat vergeten, onverwerkt of onopgelost is, of zelfs sociaal taboe. Als voorbeeld dient niet alleen de Holocaust op zichzelf, maar ook 'kleinere verhalen', zoals het verhaal dat het Molukse materiaal op de vuilstort in zich meedraagt, een periode waar Nederland en de Molukkers (nog steeds) met veel moeite op terugkijken. Zo kan archeologie werken als een integrerende discipline voor de verwerking van het verleden. Ook studie naar de naoorlogse omgang met het barakkenkamp Westerbork past in dat perspectief.

Aanbevelingen

De vuilstort wordt sinds 2010(?) bedreigd door schatgraverij. Zowel in de noordwestelijke als in de noordoostelijke lob waren de sporen hiervan zichtbaar. Handmatig waren grote gaten gegraven dwars door de stortlaag. Op de kant lagen hoopjes uitgesorteerd en achtergelaten materiaal. Aanbevolen wordt de vuilstort verder te behouden, te beschermen en te beheren. Behoud *in situ* kan worden gerealiseerd door deze als archeologische vindplaats, in het betreffende bestemmingsplan van de gemeente Aa en Hunze te laten

vastleggen. Op een meer praktisch niveau kan bescherming tegen een verdere aantasting van de vuilstort, vooral door verzamelaars, worden voorkomen door de vuilstort hier fysiek tegen te beschermen door het aanbrengen van een vorm van geotextiel of ophoging van het terrein. Daar bovenop kunnen de gemeentes Aa en Hunze een plaatselijke verordening tegen metaaldetectie van kracht laten gaan en deze ook te laten handhaven.

Verder wordt aanbevolen de plek van de vuilstort als deel van het kamplandschap bij (de herinrichting van) het centrale 'barakken-terrein' te trekken. De vuilstort ligt op korte afstand van de nu open ruimte. Er zou op eenvoudige wijze een ontsluiting en toegang gemaakt kunnen worden op de plek waar deze ook oorspronkelijk lag, bij de noordelijke wachttorens. Een wandelpad rond of over de vuilstort zou dit kunnen complementeren. Een andere vorm van ontsluiting is het maken van een beeldbank van (een selectie van) de vondsten met een Access-achtige structuur, waardoor 'bladeren' door het vondstspectrum mogelijk wordt.

Het vondstmateriaal is 'basaal' gedetermineerd en verwerkt. Het biedt echter aanknopingspunten voor verder onderzoek. Hierbij kan gedacht worden aan een verdere analyse van de vele merkjes op het keramiek, de schoenzolen en het glaswerk. Op die manier kan de herkomst (productiecentra) en functie van het materiaal beter in beeld worden gebracht, waarmee een verscherpte datering en functionele analyse kan worden gemaakt. Het materiaal bestaat uit voor de archeologie nieuwe materiaalcategorieën. Dit biedt de kans onderzoek te doen naar degradatie van deze materialen. Hiervoor zouden bodemparameters in kaart moeten worden gebracht en worden afgezet tegen de huidige conditie van het materiaal.

Tenslotte zou het vondstmateriaal van Westerbork kunnen worden vergeleken met het vondstmateriaal van Sobibor, waar al enige jaren een Pools-Israëliëse onderzoeksgroep werkzaam is. Veel transporten vanuit Westerbork eindigden in Sobibor.

Evaluatie

Vooraf is het nu gepresenteerde onderzoek, binnen het kader van het *Westerbork Archaeological Research Project*, bestempeld als pilot-project. Daarom mag de vraag gesteld worden: 'wat heeft dit onderzoek opgeleverd, en wat zou anders moeten of kunnen?' Het onderzoek in Westerbork zal namelijk ook worden beoordeeld op z'n academische merites, en niet alleen vanuit het perspectief van de ruimtelijke ordening. Herinneringscentrum Kamp Westerbork, de VU/CLUE en RAAP Archeologisch Adviesbureau hebben de handen ineengeslagen en de contouren geschetst van een meerjarig onderzoeksproject met academische doelen en internationale partners of adviseurs. Daar ligt ook de uitdaging en beperking van het nu gedane onderzoek: vanuit de AMZ wordt het onderzoek ingeperkt en gestuurd, daar waar wellicht bijstelling, improvisatie en uitbreiding van het onderzoek mogelijk zouden moeten zijn. Om die reden is in de academische arena waar het de 'Holocaust-archeologie' betreft dan ook gepleit voor een proactieve opstelling, en niet reactief, reagerend op ruimtelijke ontwikkelingen (Sturdy-Colls, 2012a). Dit gaat echter voorbij aan het simpele feit dat de realiteit soms anders ligt en de ruimtelijke ontwikkeling, zeker in Nederland, zijn normale doorgang vindt, als een autonome ontwikkeling. En niet onbelangrijk, dat proces genereert geld voor onderzoek. Daarbinnen verdient het aanbeveling het beste van beide werelden te verkrijgen. Daar waar de markt voor slagkracht en innovatief vermogen kan zorgen, kan een universiteit dit bijvoorbeeld

aanvullen met het formuleren van onderzoeksthema's en -doelen. Welnu, dit is in Westerbork uitermate goed gelukt. Die, te zeldzame samenwerking, werd gevonden.

Summary

Aims

In December 2011 an archaeological investigation was carried out on the landfill site to the north of the former *Judendurchgangslager* Camp Westerbork. This investigation was required because of the activities of amateur metal detectorists and treasure hunters. To prevent further damage to the site it was first necessary to determine the extent of the site so that a strategy for its protection could be established. As well as a topographical survey of the site, trial trenches were excavated to determine which periods of use of the camp are reflected in the material culture.

The Westerbork Archaeological Research Project

In consultation with VU University Amsterdam (VU) and RAAP Archaeological Consultancy the Memorial Centre Westerbork has outlined the parameters for a long term archaeological investigation, currently titled 'The Westerbork Archaeological Research Project'. Eleven locations, which could be affected by renovation plans for the camp, are covered by the research outline. This report covers the investigation into the landfill site and is the second in a series of reports which began with the report into the house of the camp commander. In terms of the research project as a whole both of these projects can be considered as pilots.

Community Archaeology

An important aspect of this project was the contact with the media and the general public. This was coordinated by the Memorial Centre Westerbork. Three times a day during the excavations a presentation was given by an

archaeologist on site. Between 28th December & 6th January the cinema at the Memorial Centre was used by the archaeologists from RAAP to study the finds under the watchful eye of the public and sometimes with help from the public. Furthermore, a lecture was given twice daily in the cinema. At this location a number of talks and meetings with survivors of the camp also took place.

Methods

The investigation into the landfill site comprised of four aspects. Firstly, desktop research using historical documents was carried out in order to determine the extent and use of the landfill site. This research was followed by a short field survey to enhance the results of the deskwork. The results of these first two stages of the research were used to determine the location of the three evaluation trenches. Locations were selected with the best potential for recovering samples of material from multiple occupation phases. During the excavation works the site was mapped with a Total Station Theodolite and corings were carried out to determine the thickness of the refuse layers.

In the research design two aspects were considered to be the key to the research strategy: the stratigraphy and the meaning of the material culture. Stratigraphy refers to the different phases of occupation of the camp. Between 1939 and 1971 (or even 2012) the camp had different functions, of which the time as *Judendurchgangslager* is most well known. Westerbork was originally a Jewish refugee camp. The most prominent post war occupation was the so called Moluccan period. The camp

served under the name *Woonoord Schattenberg* as a refuge for the camp for displaced Moluccan soldiers from The Royal Netherlands East Indies Army.

The second research theme concerns the dialogue of the material culture. On the one hand the function of the Memorial Centre as museum is important. On the other hand the finds are silent witnesses to what was a stepping stone to the extermination camps: Camp Westerbork. The emotional and symbolic meaning of these finds exceeds that of more 'traditional' archaeological finds.

Desktop assessment

On the basis of the desktop research it was clear that the landfill site was in use during the Second World War and possibly also in post war times. In 1992 Karl Edersheimer wrote an account with the title *Donderpadje* in the literary magazine *De Gids*. He describes his experience as a young child at Camp Westerbork and how he used to play on the rubbish dump. Edersheimer makes clear that the landfill site was situated in a depression to the north of the camp. The account of Edersheimer over the form of site was confirmed by another source, Mr. Micha Gelber. He tells of a long trench extending from the watchtower at the north entrance to the camp. The watchtower is also shown on the only known illustration of the landfill site. On this drawing a manned watchtower is shown in front of the lines of barbed wire, behind which the barracks of the camp are shown. A number of men, some smoking, are shown dumping the rubbish from wooden barrels carried in wheelbarrows. The drawing dates from November 1942 and so confirms that the site was still in use after the SS had taken over the camp and therefore during the time of the *Judendurchgangslager*. Aerial photographs from 1945 and 1956 show how the originally open area slowly became overgrown.

Extent of the dumpsite

The extent of the site was established on the basis of the augering work combined with the topographical survey. Clearly there were two lobes that rise from the north entrance and from the watchtower. The north-western lobe measures 20x110 m and the north-eastern lobe 20x40m. The augerings show that no refuse layers remain to the south of the present footpath. If we then exclude this area the total extent of the dump can be estimated to be 3200 sqm. The thickness of the refuse layers varies from 10 to 50 cm, on average 28.4 cm. The bottom of the refuse layers lies between 40 and 85 cm under the present ground surface, the average depth being 59.1 cm. Using these figure the volume of the landfill can be calculated. The refuse layers are covered with a younger topsoil. When this topsoil is excluded the volume is 900 m³.

The archaeological excavations

Three trenches were excavated. Two of these, trenches 4 & 5, were located in the northern area of the north-western lobe. The third trench, trench 6, was located at the north-eastern lobe. The landfill site was covered with a younger, light yellow-brown, silty sand layer with a thickness of at least 20 cm. This layer seems to have been brought in from elsewhere. Presumably this layer was laid after the site went into disuse to protect from the smell, danger for children or pollution. The landfill itself is comprised of dark brown-grey humic sand. Interestingly, the volume of finds was so great that when these had been sieved out of the ground the left over sand was insufficient to backfill the trench. The natural sediment was not aeolian coversand as expected but groundmorene deposits. This can explain the relatively high groundwater level, which caused trench 6 to flood, due to porous loamy layers in these deposits. The auger survey

confirmed that the situation described is representative of the site as a whole.

The finds

Dating the landfill site was not easy. It was hoped that accurate dating could be obtained due to the number of different functions of the camp in a relatively short time. This aim proved to be too ambitious. However, based on a few accurately dateable finds (such as coins) and the relationships between the different functions of the refuse it was possible to draw some conclusions. The north-western lobe, actually a (possibly manmade) depression in the landscape, seems to have filled up with refuse quite early on in the war. The refuse had been built up from the rear to the front (or from north to south). The material recovered from trench 4 appears to be the oldest, followed by the material in trench 5 which was a little younger. The material recovered from trench 6 was mainly from the post war period. Trench 6 was located on the north-eastern lobe. That this lobe was mainly in use after the war seems to be confirmed by the desktop research. However, it is not clear if the landfill site was in use before the war, though a few finds date to 1941 or 1942 which corresponds with the time of the refugee camp.

In total 19,525 finds were recovered with a weight of 466 kg. These figures were used to calculate the number of finds in the whole landfill, based on the volume of the deposits. It is estimated that as many as 2 million finds are present. All of the recovered finds were determined in terms of function as far as possible. This work showed that the stratigraphical horizons determined by the dates of the finds contained within the soil correspond with the functional differences in the finds from the different trenches. The living standards at the time of the post war repatriation camp and/or *Woonoord Schattenberg* were admittedly basic (as

reflected in the functional differences of the material from trench 6) but the community was clearly under less pressure than in the time of the refugee camp, *Judendurchgangslager* and the internment camp for collaborators (which existed from 1945 to 1948). For example, more attention was paid to the appearance and maintenance of the barracks. Daily life was not just about getting enough to eat. Surprisingly there were no finds that could be traced to particular individuals, although there were a few personal belongings found. An example is a silver signet ring with engraved monogram, one of just a few handicraft objects. No further such inscriptions or drawings were found.

When compared with the material from more common refuse dumps it can be suggested that the composition of material dumped at Westerbork between 1940 and 1955 shows that some particular kinds of material have been better preserved than others. There is no reason to suggest that separation or selection of refuse was taking place although it is known that in a certain period batteries were deposited elsewhere. Particular behaviour (such as the evacuation of barracks or use by a particular group) was not detected in the material. However, certain events were discerned when at a certain moment a particular type of rubbish was dumped in one go.

Conclusions

The value of the landfill site can be considered in terms of commercial archaeology (and the Dutch AMZ archaeology) where the focus is on *preservation* and from the academic point of view where the focus is on *knowledge*.

In the commercial archaeology the value of an archaeological site (or the level of meaning) is measured on the hand of a number of criteria. These criteria fall into a number of categories; the perception (aesthetic value & historical

value) of the site and a number of physical and theoretical criteria. When scoring the perception of visible sites and monuments such as burial mounds or this landfill site (a depression in the landscape), it is strange that the perception is solely determined by archaeologists. Especially when considering the perception of such visible monuments, it is logical that the experiences of residents, visitors and users of the landscape should be considered. Even more important than the visibility is the importance that is associated with archaeological features from the war, which is why it is important that the assessment is not carried out from a purely archaeological perspective. The meaning of the camp landscape goes much further than the archaeological features available for research. The meaning associated with Westerbork will always exceed that of the archaeology. This place does not just have an academic value but a number of inter-related meanings, such as emotional and symbolic meanings. An anecdote makes this clear: "I don't know these people" were the words of Micha Schliesser, a survivor of the camp who came to see the many finds laid out on the tables in the Memorial Centre. How people can hide behind objects needed no further explanation. The finds can be considered as silent witnesses that tell a complex storey in single comprehensible elements.

The investigations into the landfill site at Westerbork and the many meanings that can be associated with the finds correspond well with the ideas of a number of archaeologists concerned with the theory relating to contemporary archaeology. In his article *Meta-Stories of Archaeology* Cornelius Holtorf proposes that archaeologists should have a double role: on the one hand the generation of knowledge and on the other hand the telling of meta-stories. He defines meta-stories as accounts that tell us

something about who we are as people, stories that give a meaning to life. The more recent the subject under investigation the greater the personal engagement with people that are still surviving, the more powerful the meta-stories and the greater the potential positive effect on the individual; who as a result feels more engaged with their history or community.

This applies to the landfill site at Westerbork in a poignant way. It could be suggested that the Holocaust is such a powerful storey that little effort is required to get people's attention on this history. The question is whether this is true for post war generations. At the public finds processing it turned out that not only survivors became emotional when they saw material from the landfill site but also members of younger generations.

This positive effect goes further than the individual. Harrison & Schofield call this 'social therapeutic effect' in their publication *After Modernity* (2010). Contemporary archaeology can uncover or remind us of that which was forgotten, unresolved or even social taboo. To give an example, in this case it is not just the Holocaust itself but the other 'sub-plots' which can be just as powerful, such as the story that the Moluccan material tells. This is still a very painful period for the Dutch and the Moluccans. In this way the discipline archaeology can have an integrating effect on the past. The study concerning the way in which the barrack camp Westerbork was handled since the war is another aspect that fits in with this perspective.

Recommendations

The landfill site has been raided by treasure hunters since 2010 or earlier. This damage was visible in both the north-eastern and north-western lobes. Hand dug trenches sliced through the refuse layers. Along the sides of these trenches lay the material left behind from sorting through the finds.

It is recommended that the landfill site be preserved, protected and managed. Preservation in-situ can be achieved by assigning this status to the site in the planning regulations of the municipality of Aa and Hunze. On a more practical level the site can be protected from further damage, primarily caused by robbers, by making it physically inaccessible with a protective layer of textile or an embankment with sand. In addition the council of Aa and Hunze can prohibit metal detecting at the site.

It is also recommended that the location of the landfill site be reintegrated into the grounds of the camp by reconnecting it with the central barrack area (as part of the renovation program). It should be quiet straightforward to reinstate this connection at it's original location, the northern watchtower. A footpath around or over the landfill could compliment this. Another way of connecting with the site could be to exhibit a selection of the finds in a structure accessible to the public, making it possible to browse through the finds spectrum. The finds have only been subjected to basic determination and processing. Possibilities for further research clearly remain. One line of research is the many marks on the pottery, soles of shoes and glassware. In this way the origins (production centres) and functions of the material can be better understood, whereby more accurate dating and functional analyses could be achieved.

The finds include materials which in terms of archaeology are new material categories. This offers the opportunity to investigate the degradation of such materials. It would be necessary to establish the soil properties before taking into consideration the current condition of the material.

Finally, the finds from Westerbork could be compared with the finds from Sobibor where a research team from Poland and Israel has been busy for a number of years.

Evaluation

This research, carried out as part of the Westerbork Archaeological Research Project, was set up as a pilot project. It is therefore important to consider the question: what has been achieved by this research and what could or should have been done differently? The research at Westerbork is not just relevant in terms of planning policy but will also be assessed in terms of academic merits. The Memorial Centre Westerbork, the VU/CLUE and RAAP have entered into and set the boundaries for a long term research project with academic goals and international partners and advisors. This is what determines the challenges and limitations of this pilot. Within the AMZ policy framework research is bound and constricted when really appraisal, improvisation and intensification of the research should be possible. It is for this reason that academics concerned with holocaust archaeology are calling for a proactive approach as opposed to reactive approach which follows spatial development (Sturdy-Colls, 2012a). This approach is hindered by the simple fact that reality is not always compatible with theory and that spatial development, in particular in the Netherlands, evolves on its own in an autonomous way, independent of academic influence. However, it should not be overlooked that this very process generates the finances for the research. The research of the camps in the Netherlands at Amersfoort and Westerbork has been funded by this very process. Therefore, it must be recommended that the aim should be to achieve the best of both worlds. Where the market can provide the means and innovation the universities can for example enhance the quality of the research by formulating suitable research topics and goals. It must be said that ultimately this goal has been achieved at Westerbork. Such a, far too rare cooperation, has been found.

Inhoud

Samenvatting	7
Summary	13
1 Inleiding	21
1.1 Kader en aanleiding	21
1.2 Community archaeology	23
1.3 Plaats van het onderzoek in de Archeologische Monumentenzorg	23
1.4 Leeswijzer	24
1.5 Dankwoord	24
2 Opzet en onderzoeksvragen	25
2.1 Kader: onderzoek naar kampterreinen in Europa	25
2.2 Archeologisch onderzoek naar stortplaatsen	26
2.3 Opzet, onderzoeksthema's en -vragen	26
3 Bureauonderzoek en veldverkenning	29
3.1 Methode	29
3.2 Resultaten	30
3.3 Archeologische verwachting	34
4 Veldonderzoek: methoden	37
4.1 Inmeten van de stortplaats	37
4.2 Proefputten	37
5 Resultaten veldonderzoek	45
5.1 Ruimtelijke dimensie	45
5.2 Stratigrafie	45
5.3 Vondstanalyse	47
6 Synthese	67
6.1 Een vergelijking	67
6.2 De waarde van het afval	69
7 Conclusies en aanbevelingen	73
7.1 Conclusies	73
7.2 Aanbevelingen	75

Literatuur	80
Gebruikte afkortingen	82
Overzicht van figuren, tabellen en bijlagen	83
Bijlage 1. Vondstenlijst	CD
Bijlage 2. Lijst van het gedetermineerd botmateriaal	CD

1

Inleiding

1.1 Kader en aanleiding

In december 2011 is in Kamp Westerbork een archeologisch onderzoek op de vuilstort ten noorden van het kamp uitgevoerd. Aanleiding voor het onderzoek waren de activiteiten van amateur detectorzoekers of schatgravers. Om verdere aantasting van de stortplaats te voorkomen, moest deze eerst in kaart worden gebracht om vervolgstappen in de vorm van beschermende maatregelen te kunnen bepalen. Naast het driedimensionaal inmeten van de stortplaats is door middel van een steekproefsgewijs gravend onderzoek geanalyseerd uit welke perioden of gebruiksfasen van het kamp er materiaal op de vuilstort terecht is gekomen (figuur 1).

De laatste jaren is duidelijk geworden dat archeologisch onderzoek van resten en sporen uit meer recente perioden, waaronder de Tweede Wereldoorlog, een meerwaarde heeft voor ons beeld hiervan, hoe goed juist deze perioden ook beschreven zijn. Onderzoek op de Grebbeberg en in Kamp Amersfoort maakte dit duidelijk (Kok, 2009; Schute, 2009, 2010, 2011a; Wijnen & Schute, 2010, Kok & Wijnen, 2011). Archeologisch onderzoek kan een aanvulling vormen op historisch onderzoek, maar daar ook een voorzet voor zijn. Te vaak is gebleken, bij bijvoorbeeld grondwerkzaamheden op kampterreinen, dat er onbekende en onverwachte sporen tevoorschijn kwamen en ongezien vernietigd werden. Nieuwe sporen impliceren nieuwe informatie, die bovendien eenduidig en objectief te noemen is. Het zou een gemiste kans zijn het bodemarchief, ook wanneer het om de Tweede Wereldoorlog gaat, *niet* te ontsluiten.

Het Herinneringscentrum Kamp Westerbork onderkende dit en trok hieruit de conclusie dat wanneer archeologisch onderzoek noodzakelijk is, dat dit zo uitgebreid en goed mogelijk uitgevoerd diende te worden. In samenspraak met de Vrije Universiteit (VU) en RAAP Archeologisch Adviesbureau zijn de contouren geschetst van een meerjarig archeologisch onderzoek, 'The Westerbork Archaeological Research Project' genoemd. Hierin zijn elf locaties als object van onderzoek benoemd, die allemaal op termijn verstoord kunnen worden door de herinrichtingsplannen die het Herinneringscentrum voor het kampterrein heeft. Het eerste onderzoek betrof het onderzoek in en om de nog bestaande villa van de kampcommandant (Schute & Wijnen, 2012). Dit onderzoek is gecombineerd met het onderzoek op de vuilstort, die strikt genomen niet bedreigd wordt door de herinrichtingsplannen, maar door de genoemde acute bedreiging in het totale project 'meelift'.

Figuur 1. De ligging van het plangebied (zwart); inzet: ligging in Nederland (ster).

Dit rapport doet verslag van het onderzoek op de stortplaats en verschijnt als tweede deel van een reeks waar ook de basisrapportage over het onderzoek in en om de villa deel van uitmaakt. Deze beide projecten kunnen in het licht van het totale project als pilots worden gezien.

Het onderzoek stond onder leiding van drs. I.A. (Ivar) Schute; het veldwerk is tussen 12 en 21 december 2011 uitgevoerd. Op een aantal momenten is het onderzoek geëvalueerd door een *Scientific Advisory Board*. Hierin hadden zitting: prof. dr. R. van der Laarse, bekleder van

de Westerbork-leerstoel aan de Vrije Universiteit van Amsterdam, prof. dr. J. Kolen, hoogle-
raar archeologie aan dezelfde universiteit, prof. dr. Claudia Theune-Vogt van het *Institut für Ur- und Frühgeschichte van de Universität Wien* en tenslotte Caroline Sturdy-Colls BA(Hons), MPhil(B), AIFA van de *Staffordshire University*. Het bevoegd gezag werd gevormd door de gemeente Aa en Hunze, in de persoon van Charles Houx, en diens adviseur mevr. drs. M. Montforts, Drents Plateau. Aan de basis van het onderzoek lag een door het bevoegd gezag en de opdrachtgever geac-

cordeerd Programma van Eisen (RAAP-PvE 1012; Schute, 2011b). De in dit PvE omschreven onderzoeksthema's en -vragen waren leidend voor het onderzoek (zie ook § 2.3).

1.2 Community archaeology

Een belangrijk onderdeel van het project vormde het contact met pers en publiek. De regie hiervoor was in handen van het Herinneringscentrum Kamp Westerbork. Tijdens het veldonderzoek werd drie keer per dag een rondleiding verzorgd door een van de rondleiders van het Herinneringscentrum, waaraan ruchtbaarheid werd gegeven door middel van flyers, de website en een speciale QR-code. Op de opgravinglocatie werd tekst en uitleg gegeven door een van de archeologen. Tussen 28 december 2011 en 6 januari 2012 werden de vondsten in de voor de gelegenheid tot schervenzaal omgebouwde filmzaal van het Herinneringscentrum door de archeologen van RAAP gedetermineerd voor het oog van het publiek, en soms in samenwerking met het publiek. Twee maal per dag werd bovendien een lezing verzorgd. Op deze locatie was een aantal ontmoetingen en gesprekken met overlevenden van het kamp gearrangeerd. Opgravingleider Ivar Schute hield voor het NRC een dagboek bij dat hier een goed sfeerbeeld van geeft (Schute, 2012a).

1.3 Plaats van het onderzoek in de Archeologische Monumentenzorg

Archeologisch onderzoek wordt vandaag de dag (grotendeels) uitgevoerd door marktpartijen. Basis voor het onderzoek vormt de Wet op de Archeologische Monumentenzorg 2007, een herzieningswet van de Monumentenwet 1988. Deze herziening bleek noodza-

kelijk nadat Nederland in 1992 het Verdrag van Malta tekende en zich daarmee committeerde aan een (meer) structurele zorg voor het cultureel erfgoed. Hoewel de verschillende ondertekenaars van dit Europese verdrag dit verschillend uitwerken, leidde dit in Nederland tot een systeem van marktarcheologie. Bij elke bodemingreep moet nu door de gemeente de noodzaak tot het doen van archeologisch onderzoek worden afgewogen. Dit is uitgewerkt en vastgelegd in bestemmingsplannen. En als het tot archeologisch onderzoek komt, wordt dit betaald door de initiatiefnemer. Uitgangspunt van het beleid is het zogenaamde behoud *in situ*. Wanneer een 'behoudenswaardige vindplaats' wordt aangetroffen, dan wordt – alle belangen overziend – gekeken of behoud ter plekke mogelijk is of dat de vindplaats opgegraven moet worden ('behoud *ex situ*'). Om nu te kunnen bepalen of archeologische vindplaatsen behoudenswaardig zijn, is in de Kwaliteitsnorm Nederlandse Archeologie (KNA) een getrappt onderzoeksstramien beschreven waarin eisen aan elke onderzoeksfase en -methodiek zijn verwoord. Bedrijven werken onder vergunning van de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed en zijn derhalve verplicht deze KNA te volgen.

Onderzoek naar sporen en objecten uit de Tweede Wereldoorlog, met een volledige inachtneming van de KNA, is echter niet mogelijk (Schute, 2009; Kok & Wijnen, 2011). De KNA is niet toegespitst op onderzoek naar dergelijk recente perioden. De archeologische behoudenswaardigheid van een plek als Westerbork hoeft niet bepaald te worden. Gezien de criteria van de in de KNA vastgelegde waardstelling is op voorhand duidelijk dat Westerbork een behoudenswaardige archeologische vindplaats is en derhalve behoud *in situ* nagestreefd moet worden – indien mogelijk. Daarnaast is evenzeer duidelijk dat Wester-

bork een bijzonder groot publiek belang heeft. In die optiek dienen archeologische werkzaamheden dan ook zowel instandhouding als ontsluiting en inrichting van het terrein.

In KNA-formele zin van het woord loopt het onderzoek op de vuilstort uit de pas; er is helemaal geen sprake van een ruimtelijke ontwikkeling en daarmee ook niet van een formele noodzaak tot het doen van dit onderzoek. De reden om het onderzoek uit te willen voeren, is een heel andere, namelijk de schatgraverij. Gezien het algemeen archeologisch en historisch belang van deze plek is er toch voor gekozen om de graafwerkzaamheden onder regie van de KNA uit te laten voeren. Op deze manier is het in het PvE verwoord en door de bevoegde overheid, de gemeente Aa en Hunze, geaccordeerd (Schute, 2011b).

1.4 Leeswijzer

In hoofdstuk 2 worden de opzet van het onderzoek en de onderzoeksvragen belicht. Ook wordt een kort overzicht geschetst van het archeologisch Holocaustonderzoek en onderzoek naar stortplaatsen. De resultaten van het bureauonderzoek en de veldverkenning worden in hoofdstuk 3 beschreven. In hoofdstuk 4 (methode) en 5 (resultaten) wordt het veldonderzoek besproken. Hoofdstuk 6 sluit af met conclusies en aanbevelingen.

1.5 Dankwoord

Een woord van dank gaat uit naar alle medewerkers van het Herinneringscentrum Kamp Westerbork. Speciale dank gaat uit naar Sjaak Kortenhoeven die vele praktische problemen voor ons oploste, en naar Guido Abuys, als conservator onze constante vraagbaak. Verder gaat (op het gevaar af iemand te vergeten) onze dank uit naar Wendy Doorten, Ettie Henstra, Rienk Kamer, José Martin, Dirk Mulder,

Christel Tijen en de vele vrijwilligers van het Herinneringscentrum die voor het wassen van de vondsten hebben gezorgd of anderszins hebben bijgedragen. Ook danken wij Henk-Jan ten Brink (Grontmij) en de medewerkers van ASTRON, *the Netherlands Institute for Radio Astronomy*. Tenslotte: zonder de vrijwillige (graaf)hulp van Jetse de Jonge, André Kemper, Mauro Smit en Nick Warmerdam had het onderzoek grote vertraging opgelopen en was het een stuk minder gezellig geweest.

2 Opzet en onderzoeksvragen

2.1 Kader: onderzoek naar kampterreinen in Europa

Kamponderzoek door archeologen vindt in Europa nog maar incidenteel plaats. De geest van de tijd en diverse praktische en ethische problemen zijn hier waarschijnlijk debet aan. Onlangs is door professor Claudia Theune uit Wenen een overzicht gepubliceerd waaruit blijkt dat er vooral in de ‘daderlanden’ en in Polen onderzoek is of wordt gedaan (Theune, 2010). In het westen is volgens haar artikel alleen in Amersfoort onderzoek gedaan. Inmiddels is bekend dat bijvoorbeeld ook op Alderney archeologisch onderzoek in een Duits kamp heeft plaatsgevonden (Carr, 2009; Sturdy Colls, 2012a). Het scala aan kampen dat tot nu toe is onderzocht, is divers: vernietigingskampen zoals Belzec, maar ook doorvoerkampen zoals Amersfoort en ‘satellietkampen’ zoals Witten-Annen (van Buchenwald). Met name de laatste tien jaar vindt op een steeds grotere schaal systematisch onderzoek plaats; in enkele vernietigingskampen zijn meerjarige onderzoeksprogramma’s opgezet, voorbeelden hiervan zijn Sobibor en Treblinka (Gilead e.a., 2009; Sturdy-Colls, 2012b). In ons land werd de spits afgebeten door het onderzoek van Kamp Amersfoort. Hier vonden in 2010 en 2011 de eerste opgravingen plaats (Schute, 2011a; Stein, 2011). Vooralsnog vinden de opgravingen in Nederland plaats binnen een marktarcheologisch kader en worden dus (goedgevoel) gestuurd vanuit ontwikkelingen in de ruimtelijke ordening. In het geval van Amersfoort betrof dat de uitbreiding van het Nationaal Monument. Om die reden is een deel van een luchtafweerstelling opgegraven. Het Herinneringscentrum Kamp Westerbork probeert hier een meer ‘academische’ lading aan te geven. Onder hun opdrachtgeverschap hebben de Vrije Universiteit en RAAP Archeologisch Adviesbureau de handen ineen geslagen en de contouren van het ‘*Westerbork Archaeological Research Project*’ geschetst (Schute, 2011b). Leidende onderzoeksthema’s hierin zijn vooralsnog de historische gelaagdheid van het kampterrein en de zeggingskracht van de materiële cultuur (zie § 2.3). De eerste twee pilots vonden in december 2011 plaats, gefinancierd vanuit de bouwplannen die er rond de villa van de kampcommandant bestaan (Schute, 2011b; Siebelt, 2012). Het project telt in totaal elf deelonderzoeken waarvoor in de nabije toekomst financiering zal worden gezocht en internationale samenwerking een van de belangrijkste uitgangspunten is.

2.2 Archeologisch onderzoek naar stortplaatsen

Afval- of vuilnisonderzoeken is in de archeologie dagelijkse praktijk. Kuilen met scherven, botten en stukken weggegooid metaal of steen worden aan de lopende band opgegraven. Echte vuilnisstorten opgraven van een dergelijke omvang als in Kamp Westerbork, en van zeer recente ouderdom (vanuit een archeologisch perspectief), is in de archeologische wereld echter zeer uitzonderlijk.

Bij dit onderzoek is om die reden teruggegrepen op de ervaringen bij een aantal buitenlandse onderzoeken, zoals het sinds 1973 (!) lopende *'The Garbage Project'* van de University of Arizona (Rathje & Murphy, 1992). Bij dit project worden nog in bedrijf zijnde vuilnisbelten opgegraven of bemonsterd om hiermee kennis te genereren over hoe we de prehistorische of vroeg-historische 'vuilnisbelten' moeten opgraven of de opgraving-data moeten of kunnen duiden. In het kader van dit project is o.a. onderzoek gedaan naar de Fresh Kills vuilnisbelt op Staten-eiland bij New York, vermoedelijk de grootste door mensenhanden gemaakte structuur op aarde. Ook het onderzoek naar het autokerkhof van Kyrkö Mosse in Zuid-Zweden door Mats Burström, diende ter inspiratie. Dit autokerkhof is de enige hedendaagse dump die een archeologische monumentstatus heeft gekregen (Burström, 2011). Zeer relevant tenslotte, met name voor de verwerking van de grote hoeveelheden recent vondstmateriaal, zijn de opgravingen van materiaal uit afvalkuilen in Buchenwald en Sachsenhausen (zie hieronder).

2.3 Opzet, onderzoeksthema's en -vragen

Huidige situatie

In de oorlog werd Westerbork wel 'de stad op de heide' genoemd, en zoals elke stad had ook Westerbork een vuilstortplaats. Deze lag ten noorden van het kamp, van de wind af. Onduidelijk was of de stortplaats in elke gebruiksfase van het kamp dienst deed als zodanig en/of dat de stort altijd op precies dezelfde plek was. De stort is in elk geval in gebruik geweest tijdens de Tweede Wereldoorlog en de Molukse periode (zie § 3.2.1). Mogelijk liggen hier onder het Molukse afval (deels) de bezittingen waar de gevangenen afstand van moesten doen op het moment dat ze de treinen in moesten.

De vuilstort ligt nu in een bos dat beheerd wordt door Staatbosbeheer. De stortplaats is duidelijk te herkennen aan het microreliëf, maar is deels verstoord door de sporen van bosbouw en van schatgraverij. Bij een oriënterend bezoek in mei 2011 waren grote met de hand gegraven gaten zichtbaar waar metaaldetectorzoekers aan het werk waren geweest. Dit vormt een acute bedreiging voor de stortplaats die om die reden in kaart moet worden gebracht en wellicht (deels) opgegraven en/of beschermd.

Onderzoeksthema's

Vooraf zijn in samenspraak met de VU en het Herinneringscentrum twee onderzoeksthema's geformuleerd waaraan (de opzet van) het onderzoek debet moest zijn. Deze thema's worden hieronder kort toegelicht. Ook zijn in het PvE (Schute, 2011b), hieruit voortvloeiende, onderzoeksvragen geformuleerd. Ook deze worden hieronder weergegeven.

De zeggingskracht van de materiële cultuur

Aan mobilia uit de Tweede Wereldoorlog, met name in de context van een (concentratie) kamp, kan een enorme betekenis worden toegekend. Een betekenis die grotendeels op een emotioneel en symbolisch vlak ligt. In 2006 is onder leiding van professor Claudia Theune in concentratiekamp Sachsenhausen een grote afvalkuil opgegraven (ca. 320 m³: 5556,3 kilo aan artefacten). Theune: *'Each period and culture uses material culture not only as functional objects with contextual properties and with a special biography of itself and of the owner, but also as symbols or carrier of meaning for something not clearly visible, for a mental image or an idea. In this way, objects in former concentration camps can become objects of power or relics of powerlessness, of repression and humiliation.'* (Theune, 2010). Uit dit onderzoek, maar ook uit onderzoek in Buchenwald (Hirte, 2000) blijkt dat de in de (Nederlandse) archeologie gangbare documentatie en registratie van vondsten niet voldoet om de vondsten uit Westerbork op waarde te kunnen schatten. Dit hangt samen met het feit dat de klassieke op materiaal en functie gerichte indeling niet alle informatie ontsluit waarnaar in het kader van dit onderzoek gevraagd wordt. Theune hanteert bijvoorbeeld een indeling naar functiegroepen zoals militaria, toiletbenodigdheden, huishoudelijke artikelen etc. Een dergelijke indeling maakt, zoals ook de 'Buchenwald-database'¹ laat zien, ook een indeling naar dader- en slachtoffererfgoed mogelijk, indien relevant. Overigens is door RAAP bij het onderzoek naar een Duitse luchtafweerstelling bij Arnhem voor het eerst een systeem van vondstregistratie ontwikkeld dat recht doet aan de specifieke eisen van materiaal uit deze periode (Kok & Flokstra, 2011).

¹ Zie http://www.buchenwald.de/media_de/fr_content.php?nav=digisammlung&view=ct_digisammlung.html

Gelaagdheid

De vuilstort kent meerdere gebruiksfasen en daarmee, letterlijk en figuurlijk, een gelaagdheid. Getracht zal worden deze gelaagdheid in archeologische zin in beeld te brengen en te identificeren. Het kamp, met zijn culturele biografie en de daarmee samenhangende meerdere betekenissen, is in de eerste plaats – in ons gedenken en herinneren van vandaag – een Joods doorvoerkamp (voor deze problematiek zie o.a. Van Vree & Van der Laarse, 2009; Van der Laarse, 2010/2011). Deze primaire identificatie doet weinig recht aan bijvoorbeeld de Molukse tijd van het kamp, of schetst ons geen beeld van het Joodse vluchtelingenkamp van voor de oorlog. Archeologisch inzicht in de gelaagdheid en transformatie tussen de verschillende gebruiksfasen maakt het mogelijk het gedenken en herinneren gestalte te geven naar de eisen en wensen van het nu.

Onderzoeksvragen (uit het Programma van Eisen, Schute, 2011b)

- Welke grootte, hoogte en dikte heeft de stortplaats?
- Zijn er meerdere gebruiksfasen in de morfologie en/of stratigrafie herkenbaar?
- Waar zat de toegang tot de stortplaats, en was dit altijd op dezelfde plek?
- Hoe verhoudt het volume zich tot de duur van gebruik?
- Welke materiaalcategorieën zijn aanwezig?
- Is hier een selectie in zichtbaar (bijv. geen kleding)?
- Welke verklaring bestaat hiervoor?
- Moeten en kunnen de vondsten geconserveerd worden?
- Wat zeggen de vondsten over het dagelijkse leven/leefomstandigheden van de bewoners?
- Zijn er op het materiaal sporen van huisvuil, inscripties of tekeningen zichtbaar?

- Wat zegt de samenstelling van het materiaal over de vorm van gebruik (selectief gebruik, dagelijks gebruik, onvrijwillige afstandneming etc.)?
- Zijn er vondsten naar personen te herleiden?
- Zijn er effecten van bosbouw of andere post-depositionele processen zichtbaar?
- Zijn er sporen van schatgraverij zichtbaar?
- Welke vervolgstappen (opgraven, beheer) zijn noodzakelijk?
- Welke methoden zouden hierbij kunnen worden ingezet?

Opzet van het onderzoek

Het onderzoek naar de stortplaats is in vier delen opgesplitst. In eerste instantie is een kort bureauonderzoek uitgevoerd om op basis van historisch materiaal omvang en gebruik van de stortplaats in beeld te kunnen brengen. Op basis hiervan is een korte veldverkenning² uitgevoerd om het hieruit verkregen beeld verder aan te kunnen scherpen. Op basis van deze gegevens is besloten op welke plaats de drie proefputten gegraven zouden worden. Inzet hierbij was om een *sample* te nemen op plekken waar materiaal uit verschillende gebruiksfasen aanwezig zou kunnen zijn. Synchron hieraan is de stortplaats driedimensionaal in kaart gebracht door middel van een combinatie van hoogtemetingen met een Robotic Total Station en grondboringen waarbij de dikte van de stortlaag werd vastgesteld.

Afwijkingen van het PvE

Er is in zeer lichte mate afgeweken van het PvE (Schute, 2011b). Het betreft de volgende punten:

- Het vondstmateriaal is niet per 10 cm verzameld, maar per 15 cm omdat bij het graven

geen stratigrafie in de stortlaag aanwezig leek. In put 6 is het materiaal in twee lagen verzameld i.v.m. de wateroverlast. Dit betreft de afdekkende laag (met enkele vondsten) en de feitelijke vondstlaag.

- Bij het inmeten zijn 67 boringen gezet met een Edelmanboor met een diameter van 7 cm i.p.v. 90 boringen met een handguts van 3 cm doorsnede. Dit aantal bleek afdoende om de stortplaats in kaart te brengen.

² In de vorm van een veldinspectie, controleboringen en metaaldetectie.

3 Bureauonderzoek en veldverkenning

3.1 Methode

3.1.1 Bureauonderzoek

Op basis van historische informatie, getuigenissen en luchtfoto's is getracht de gebruiksgeschiedenis en transformatie van de stortplaats voor zover mogelijk in kaart te brengen. Elke gebruikperiode heeft zijn fysieke sporen achtergelaten, maar niet noodzakelijkerwijs op dezelfde plek. Om dit in beeld te krijgen, is uiteindelijk gebruikgemaakt van de volgende bronnen (alleen indien anders vermeld, verwijzen de codes naar bestandsnamen of coderingen van het Herinneringscentrum Kamp Westerbork):

1. Luchtfoto genomen op 22 maart 1945 (1296.jpg en 1272.jpg).
2. Luchtfoto uit 1956 (17134-1956.tif).
3. Luchtfoto uit de periode 1971-1990 (18438.jpg).
4. Plattegrond Kamp Westerbork, situatie in 1944 (zonder kenmerk).
5. Tekening 'Vuilnisbelt Westerbork', gedateerd 17 november 1942 (met onduidelijke signatuur).
6. Actueel Hoogtebestand Nederland (AHN).
7. Getuigenis van dhr. Micha Gelber (ITF-conference, Vredespaleis Den Haag, 28 november 2011).
8. Het verhaal *Donderpadje* van Karl Edersheimer uit *De Gids*, nr. 3/4, 1992.

3.1.2 Veldverkenning

Bij de veldverkenning in november 2011 is een eerste bezoek gebracht aan de plek waar de stortplaats zou moeten liggen.³ Gelet is op verschillen in het microreliëf, op sporen van schatgraverij. Getracht is door middel van een aantal oriënterende boringen een eerste indruk te krijgen van de grootte van de stortplaats. De boringen zijn niet geregistreerd. Het booronderzoek werd gecombineerd met een globaal onderzoek met een zogenaamde diepzoeker, een metaaldetector die metaal op grotere diepte kan traceren (enkele meters). Hierbij is overigens geen materiaal verzameld.

³ Aan de noordzijde van het kamp (mondelinge mededeling G. Abuys).

3.2 Resultaten

3.2.1 Bureauonderzoek

De gebruiksfasen van het kamp

Het gebruik van de stortplaats dient afgezet te worden tegen de verschillende fasen die Kamp Westerbork of Schattenberg heeft gekend. In opsomming zijn dit de volgende:

- Joods vluchtelingenkamp onder Nederlandse bevelvoering, 1939-1942.
- Judendurchgangslager, juli 1942 t/m april 1945.
- Interneringskamp voor collaborateurs en NSB'ers, zomer 1945-1 december 1948.
- Militair kamp, 1 december 1948-september 1949.
- Kamp voor de opvang van gerepatrieerde KNIL-militairen, 4 juli 1950-maart 1951.
- Opvang van gedemobiliseerde KNIL-militairen van Zuid-Molukse afkomst, onder naam 'Woonoord Schattenberg', maart 1951-begin 1971. Ergens in deze periode transformeert de stortplaats tot een bosgebied.
- Het voormalig kamp is braakterrein (1971-1983/1990), wel aanwezig sinds 1970 het Nationaal Monument.
- Herinneringscentrum Kamp Westerbork, bouw 1983. In 1990 eerste herinrichting.

Gebruik van de stortplaats

In 1992 schreef Karl Edersheimer een literair verhaal dat in *De Gids* is gepubliceerd onder de titel *Donderpadje*. Het beschrijft zijn vroege jeugdervaringen in kamp Westerbork. Op pagina 285-286 staat de volgende passage te lezen:

“Het vuilnis van het kamp werd in een diepe kuil begraven. De vaders hadden een wel honderd meter lange, drie, vier meter diepe sleuf in het zand gegraven die door de vuilophaalcorveeërs treuzelend met het weinige afval van het kamp werd volgestort. De belt ging langzamerhand over in peelgrond, bedekt door een groezelige, tussen groen en rood

iriserende slijklaag die in de richting van het andere uiteinde van de sleuf, steeds vaster werd en tenslotte veranderde in een vervuilde grijzige laag aarde, waarop ik kon lopen.

Op die zelf⁴ te spelen vond ik verrukkelijk. Er smeulde altijd wel een vuurtje dat je tot vlammetjes kon aanblazen en dat heerlijk rook. Voor kinderen lagen er ook nog allerlei begerenswaardige voorwerpen tussen de rommel. Bijvoorbeeld brilleglazen die je als loep kon gebruiken. Met zo'n ding kon je de belt ook nog op andere plaatsen aansteken. Verder lag er heel wat gebroken vaatwerk, lege blikjes uit de rode kruis-pakketten, stukjes hout en noem maar op. Vaak kon ik gewoon niet afwachten tot de ochtend om was en ons geïmproviseerde schooltje zijn deur had gesloten.”

Even voorbijgaand aan de literaire verbeelding kunnen hieruit een aantal zaken worden geconcludeerd. In de eerste plaats beschrijft Edersheimer de stortplaats als een gegraven lange sleuf of kuil. Enkele alinea's later spreekt hij dan ook over 'vuilniskuil' en 'uitgraving', iets wat op het AHN niet te zien is. Hij beschrijft het materiaal dat er ligt, als huishoudelijk afval te typeren, en maakt melding van de vuurtjes die er werden aangestoken. Op pagina 286 schrijft hij verder het volgende: “Nog diezelfde middag repte ik me terug naar het 'meertje' waarvan het wateroppervlak, zij het door de verontreiniging door de naburige belt, mooi geheimzinnig blauw, groen en rood in de zon lag te schitteren.”

Hiermee wordt duidelijk dat de stortplaats in de buurt van een meertje lag. Opvallend is dat de jonge Edersheimer het kamp kon verlaten. Waarschijnlijk dateren zijn herinneringen dan ook uit de tijd van het vluchtelingenkamp (1939-1942). Vanaf mei 1940 werd de

⁴ Zelf is Oudnederlands voor vuilnishoop of vuilnisbelt.

Figuur 2. Tekening 'Vuilstort Westerbork', gedateerd 17 november 1942 (met onduidelijke signatuur; bron: Herinneringscentrum Kamp Westerbork).

controle op het in- en uitlopen van het kamp steeds strenger. Voor kinderen is het wellicht tot in 1942 mogelijk geweest buiten het kamp te spelen. Edersheimer, geboren in 1934 in Duitsland, beschrijft zijn familie op pagina 291 dan ook als eerste bewoners van het kamp: "Ik was met mijn ouders en pasgeboren zusje als *Alteinsassen*⁵ ondergebracht in een van de beide 'gezinsbarakken'."

De beschrijving van Edersheimer van de vorm van de stortplaats wordt bevestigd door de getuigenis van de heer Micha Gelber. Hij spreekt over een 'langwerpige sleuf van de wachttorens bij de noordelijke ingang van het kamp.' Dat er hier een wachttoren heeft gestaan maakt ook een plattegrond duidelijk die de situatie in 1944 toont. Diezelfde wachttorens staat ook afgebeeld op de enige tekening die er van de stortplaats bekend is (figuur 2). Hierop is een bemande wachttoren te zien

⁵ Duits voor 'oude ingezetenen'; hiermee werden de Joods-Duitse vluchtelingen bedoeld voor wie het kamp oorspronkelijk in 1939 was gebouwd.

met daarachter, achter het prikkeldraad, de barakken in het kamp. Een aantal, soms (vanwege de stank?) rokende mannen, rijdt in houten tonnen het vuil uit op kruiwagens. In een hoek van de tekening zijn wat voorwerpen zichtbaar, zo te zien een koffer, blikje en fles. Tenslotte zijn links op de tekening twee mannen zichtbaar die een vat op een karretje achter zich aan slepen in meer oostelijke richting. De datering van de tekening, november 1942, duidt op een gebruik van de stortplaats nadat de SS het commando over het kamp overnam, dus in de tijd van het 'Judendurchgangslager'.

Op de luchtfoto uit maart 1945 is een open (zandige?) plek te zien waar op dat moment klaarblijkelijk geen heide of bos groeit (figuur 3). Deze vlek is oost-west georiënteerd, ligt in het perceel direct ten noorden van het kamp en heeft een enorme omvang, circa 100x175 m. Een langwerpige sleuf is niet zichtbaar. Wel zichtbaar is het mogelijke meertje of venne-tje waarover Edersheimer schrijft en dat een

Figuur 3. Luchtfoto genomen op 22 maart 1945 (bron: Herinneringscentrum Kamp Westerbork).

Figuur 4. Luchtfoto uit 1956 (bron: Herinneringscentrum Kamp Westerbork).

perceel noordelijker, iets ten noordwesten van de noordelijke ingang van het kamp ligt. Op een luchtfoto uit 1956 is de open plek met bos dichtgegroeid, met uitzondering van een kleine lob ten noordoosten van het kamp die niet op de foto uit 1945 zichtbaar is (figuur 4).

Het blijkt moeizaam te achterhalen wanneer de stortplaats van Kamp Schattenberg buiten gebruik is geraakt. Naar verwachting is op een gegeven moment de huisvuilinzameling door een reguliere (gemeentelijke) ophaaldienst gestart en daarmee de stortplaats buiten gebruik geraakt. Navraag bij het Drents Archief en de gemeente Midden-Drenthe (die

Figuur 5. Kuilen in het bos: het werk van schatgravers op de vuilstort.

de ambtelijke dossiers over Kamp Westerbork/Schattenberg beheert) geeft hierover geen uitsluit. Marjolein Bijmolt (gemeente Midden Drenthe): “In de dossiers van Westerbork is niet echt terug te vinden wanneer en hoe de huisvuilinzameling in Schattenberg precies is verlopen. Er was in de gemeente wel een ophaaldienst, maar daar kon ieder die dat wilde zich voor opgeven. In een besluit van B&W uit 1942 wordt ook de route besproken, maar dit is vooral de kom van [het dorp, IS] Westerbork.

In een brief van 1964 aan de inspecteur van Ambonezenzorg wordt besproken hoe de huisvuilinzameling het beste kan plaatsvinden: door middel van ‘emmers en een regelmatige 1x per week ophaaldienst’. Wat hiervoor met het huisvuil gebeurde, is niet duidelijk. Er wordt eerder nog wel gesproken over spoelbakken die ook opgehaald worden door een

plaatselijke boer, maar wat dit precies inhoudt, wordt niet duidelijk.”

In zijn algemeenheid kan gesteld worden dat in de jaren 70 van de 20e eeuw er een kentering kwam in het denken en beleid over de omgang met afval of vuilnis. Het gebruik van stortplaatsen is in die jaren goeddeels vervangen door afvalverbranding en recycling. Wanneer nu de stortplaats van Westerbork buiten gebruik is geraakt, is voornamelijk nog een open vraag.

3.2.2 Veldverkenning

Bij de veldverkenning is getracht om de bij het bureauonderzoek verzamelde gegevens te controleren. Een visuele inspectie maakte snel duidelijk dat er op ongeveer 80 m ten noordnoordwesten van de voormalige ingang een aantal door schatgravers met de hand gegraven kuilen lag (figuur 5). Erin en erom-

heen lag een grote hoeveelheid vondstmateriaal, vooral veel glas. De kuilen lagen in een laagte die langwerpig van vorm bleek te zijn en inderdaad gericht was op de voormalige noordelijke ingang van het kamp. De verkennende boringen en het onderzoek met de diepzoeker maakten snel duidelijk dat zich in deze laagte een puinlaag van circa 60 cm dikte bevindt. De zandige zone zoals die op de foto uit 1945 te zien is, kon snel worden ingeperkt tot een ruim honderd meter lange laagte, met een breedte van circa 15 m. Zowel de puinlaag als de laagte zelf, wordt naar de ingang toe steeds minder duidelijk. De laagte is wel precies gericht op het meertje of vennetje verderop naar het noordwesten. De getuigenissen van Edersheimer en Gelber kloppen daarmee wonderwel. Alleen de dikte van de laag, en/of diepte van de sleuf is een stuk geringer dan de door Edersheimer genoemde 3 à 4 m. Nieuw was de tweede lob die in noordoostelijke richting werd ontdekt, weer met putten van schatgravers. Ook dit betreft een langwerpige laagte, maar nu maar circa 50 m lang. Deze plek correspondeert met de zandige plek zoals die op de luchtfoto uit 1956 zichtbaar is en die klaarblijkelijk langer of later open heeft gelegen en mogelijk later in gebruik is genomen of geweest. Wellicht lopen de twee mannen met kar, op de tekening uit 1942, op of naar deze plek (figuur 2). De vorm van de stortplaats is daarmee tweelobbig, een noordwestelijke uitloper richting het vennetje, en een noordoostelijke uitloper van wat geringere omvang (figuur 6).

3.3 Archeologische verwachting

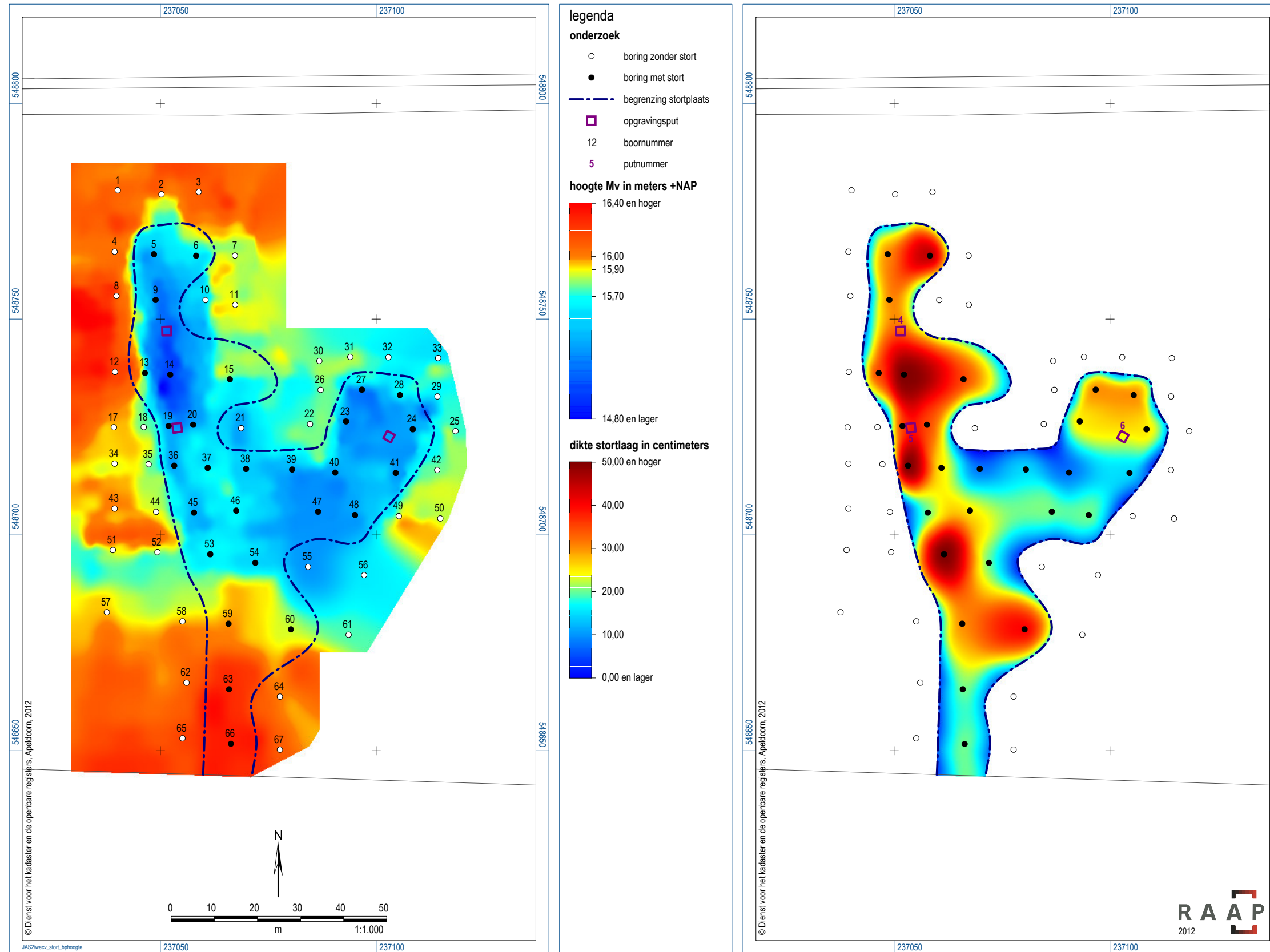
Gebruiksfasen van de stortplaats

Uit het bureauonderzoek en de veldverkenning is duidelijk geworden welke vorm en dimensie de stortplaats ongeveer heeft. De stort-

plaats is getuige de tekening in de 'Duitse' tijd in gebruik geweest; ook lijkt aannemelijk gezien het artikel van Edersheimer, dat de stortplaats zijn oorsprong heeft in de tijd van het Joods vluchtelingenkamp. De verwachting op materiaal uit deze perioden is dan ook bijzonder hoog. Hierbij kan gedacht worden aan gebroken vaatwerk, blikjes, hout etc. Dat er op de stort afval verbrand is, lijkt goed mogelijk. Of de stortplaats na de oorlog in gebruik is geweest is niet zeker; wellicht is het noordoostelijk deel toen (nog) in functie geweest. Ook is daarmee onduidelijk tot in welke gebruiksfase van het kamp de stortplaats heeft gefunctioneerd. Veldonderzoek moet dit duidelijk maken.

Oudere perioden

Theoretisch kunnen op de stortplaats ook sporen en resten ouder dan 1939 worden verwacht. Het landschap van Midden-Drenthe is in grote lijnen gevormd door de laatste twee ijstijden. De in deze gemeenten voorkomende ondergrond van gestuwde afzettingen (keileem, potklei) zijn tijdens het Saalien, de voorlaatste ijstijd, afgezet. In de afloop van het navolgende Weichselien is hierop een pakket dekzand afgezet, waardoor een landschap met (verveende) laagtes, vlaktes en ruggen zijn contour kreeg. In dit landschap heeft de mens zijn weg gezocht. Deze vestigde zich op de dekzandkoppen en -ruggen en op de wallen van de pingoruïnes. Hier zijn (en dat geldt ook voor de directe omgeving van kamp Westerbork) de sporen van prehistorische kampementen (Paleolithicum, Mesolithicum, Neolithicum) teruggevonden in de vorm van vondsten van vuurstenen afslagen en werktuigen. Verder zijn in de omgeving van Hooghalen enkele nederzettingen gelokaliseerd waar scherfmateriaal is teruggevonden dat toegeschreven kan worden aan de neolithische Trechterbekercultuur en Enkelgrafcul-

Figuur 6. De omvang en de dikte van de vuilstort.

tuur. Twee vernielde megaliet-graven getuigen eveneens van bewoning in het Neolithicum. Van iets latere perioden (Neolithicum-IJzertijd) getuigen de diverse grafheuvels. Uit historische tijden zijn in Hooghalen enkele vroeg- en laat-middeleeuwse huisplaatsen en nederzettingen bekend, en een grafveld uit de Vroege Middeleeuwen. Binnen de begrenzing van kamp Westerbork is alleen een drie-perioden-grafheuvel uit de Midden Bronstijd bekend; deze ligt op het terrein van de radiosterrenwacht (Archis-waarnemingsnummer 12151; monumentnummer 2053). Op de stortplaats wordt gezien de verstoringsgraad (de sleuf die gegraven zou zijn) uit deze perioden niets verwacht.

4 Veldonderzoek: methoden

4.1 Inmeten van de stortplaats

Hoogtemetingen

Met een Robotic Total Station (RTS) is eerst een hoogtemodel van het maaiveld van de stortplaats gemaakt. Hierbij is een infraroodtheodoliet op een vaste plaats met een vaste hoogte opgesteld. Deze zelfzoekende theodoliet 'communiceert' met een prisma met veldcomputer waardoor van willekeurige punten de x-, y- en z-waarde gemeten kan worden (in RD en NAP). Met dit prisma zijn in parallelle raaien punten ingemeten over een oppervlak groter dan de stortplaats, zoals op basis van de veldverkenning was vastgesteld.

Om de dikte van de archeologische laag of stortlaag te bepalen, is een booronderzoek met een handguts in een regelmatig grid uitgevoerd. Vervolgens zijn ook de locaties van deze boringen ingemeten met de RTS zodat de dimensie van de belt grafisch kan worden weergegeven (figuur 6).

Booronderzoek

Er zijn in totaal 67 boringen gezet, ook nu weer in parallelle raaien. De tussenafstand van de boringen op deze raaien varieert. Deze was steeds afhankelijk van de zichtbare morfologie. Zo zijn bijvoorbeeld op scherpe overgangen (om deze in beeld te kunnen brengen) boringen op een kortere tussenafstand gezet.

Er is geboord tot in de ongestoorde ondergrond (steeds minder dan 1 m -Mv) met een Edelmanboor met een diameter van 7 cm. De boringen zijn lithologisch conform NEN 5104 (Nederlands Normalisatie-instituut, 1989) beschreven. Het opgeboorde materiaal is in het veld gecontroleerd op de aanwezigheid van de stortlaag, eenvoudig herkenbaar aan een zwartgrijze kleur met een soms grote hoeveelheid zeer diverse archeologische indicatoren.

4.2 Proefputten

4.2.1 Aanleg proefputten

Er zijn drie proefputten aangelegd. Deze putten hebben een oppervlakte van 2x2 m. De ligging van de putten is bepaald op basis van het tijdens de veldverkenning verkregen beeld, maar werd gehinderd door de aanwezige begroeiing en de putten van de schatgravers. Put 4 en 5 zijn aangelegd in de noordwestelijke lob (zie § 3.2.1).⁶

⁶ De proefputten zijn 4, 5 en 6 genummerd, aansluitend op de drie putten die bij de villa zijn aangelegd (Schute & Wijnen, 2012). In de RAAP-administratie vallen deze onder hetzelfde project. Vondstnummers zijn echter in een nieuwe reeks uitgedeeld.

Put 4 is zo noordelijk mogelijk gelegd en put 5 iets ten zuiden daarvan. Put 6 werd aangelegd centraal in de noordoostelijke lob. Alle putten werden, om de onderzoeksvragen ten volle te kunnen beantwoorden, aangelegd in naar wat leek de meest vondstrijke delen.

Er werden in verband met nieuwsgierigen en schatgravers hekken om de putten geplaatst die elke dag afgesloten werden. Bouwlampen zorgden voor extra licht, noodzakelijk in verband met de korte winterdagen.

De grond werd handmatig, vaak met troffel, uitgegraven per put per laag van 15 cm en verzameld in kratten. In put 4 werden op die manier vijf lagen uitgegraven en in put 5 vier lagen. In put 6 bleek dit niet goed mogelijk door de enorme wateroverlast. Om die reden is besloten de kleiige toplaag er in een keer uit te scheppen, evenals de vondstlaag eronder. In alle gevallen is er gegraven tot in de onverstoorte natuurlijke ondergrond. Op die manier zijn in totaal elf lagen uitgegraven en daarmee elf vondstnummers uitgedeeld.

Alle profielen zijn gefotografeerd en handmatig getekend, behalve van put 6: dit was niet mogelijk aangezien de put vol water was gelopen. Voor de profielwanden zijn per put de volgende vlaknummers gereserveerd: 101 (noordprofiel), 102 (oostprofiel), 103 (zuidprofiel) en 104 (westprofiel). De verschillende waargenomen lagen hebben spoornummers gekregen (spoornummers 33 t/m 38), aansluitend op de al uitgedeelde spoornummers bij de villa. De hoekpunten van de putten zijn ingemeten met een Robotic Total Station. Hierbij is gebruikgemaakt van een van tevoren uitgezet meetsysteem dat is ingemeten in het Rijksdriehoeksnet. De hoogte van enkele referentiepunten is met een RTK-GPS ingemeten ten opzichte van NAP.

4.2.2 Vondstverwerking

Alle grond uit de proefputten is ter plekke nat gezeefd. Hiertoe zijn elke dag twee watertanks, een waterpomp en generator geïnstalleerd. Dit gaf enige vertraging gezien het maximum aantal liters dat aanwezig was en de beperkte waterdruk; het water moest over zo'n honderd meter afstand twee spuitinstallaties bedienen. Er zijn zeven met een maaswijdte van 1 cm gebruikt. Alleen de kleiige toplaag (zie § 5.2) is voorgezeefd over een elektrische schudzeef die op locatie was geplaatst en een maaswijdte had van 8x23 mm.

De kratten met vondsten zijn vervolgens per bus afgevoerd naar een door het Herinneringscentrum Kamp Westerbork gehuurde boerenshuur in de omgeving. Hier was een wasinstallatie ingericht en was een droogruimte beschikbaar. Per krat zijn de vondsten grotendeels door werknemers en vrijwilligers van het Herinneringscentrum gewassen en te drogen gelegd.

De vondsten dienden deels beschikbaar te zijn voor de aan het veldwerk aansluitende vondstuitwerking voor en met het publiek. Omwille van de hiermee gemoeide snelheid is een deel van de vondsten naar Leiden (RAAP) getransporteerd en daar gewassen. De vondstuitwerking vond plaats in de tot schervenzaal omgebouwde filmzaal van het Herinneringscentrum (Schute, 2012a). Hier is uiteindelijk in acht werkdagen met vier man ongeveer de helft van de vondsten in het openbaar gedetermineerd, waarbij gebruik werd gemaakt van een inderhaast opgezette – en daarom later aangepaste – database (zie § 4.2.3). De tweede helft van de vondsten is enkele weken later in Drachten (vestiging RAAP-Noord) gedetermineerd.

Vondst- en volgnummers

Er zijn per put en per laag vondstnummers uitgedeeld. In totaal waren er 11 lagen, dus ook 11 vondstnummers. Om nu de grote hoeveel-

heid vondsten per laag te kunnen ontsluiten, was de toevoeging van volgnummers noodzakelijk (tabel 1). Er zijn simpelweg teveel zakken en dozen per vondstnummer. Met een vondstenlijst in de hand zouden de vondsten slechts met moeite weer uit het depot gehaald kunnen worden. Per verzameleenheid (krat) en per materiaalgroep zijn volgnummers uitgedeeld en wel naar waargenomen functies per eenheid. Deze volgnummers hebben daarmee geen enkele onderscheidende eenheid. Er zijn bijvoorbeeld talloze volgnummers per vondstnummer die eenzelfde voorwerp of groep voorwerpen betreffen, maar die allen maar in verschillende kratten geborgen zijn. Het zijn daarmee niet meer dan administratieve eenheden, gebruikt om de hoeveelheid vondsten te kunnen blijven ontsluiten. In de vondstenlijst zijn deze nummers (vondst- en volgnummer) dan ook leidend (bijlage 1). In onderstaande tabel is weergegeven welke volgnummers er zijn uitgedeeld per vondstnummers. De volgnummers 1 t/m 61 van vondstnummer 6 zijn niet uitgedeeld.

vondstnummer	put	laag	uitgedeelde volgnummers
1	4	1	1-45
2	4	2	1-156
3	4	4	1-211
4	4	3	1-234
5	5	1	1-42
6	5	2	62-439
7	4	5	1-70
8	5	3	1-406
9	5	4	1-75
10	6	1	1-10
11	6	2	1-616

Tabel 1. Overzicht van de uitgedeelde vondst- en volgnummers.

4.2.3 Functionele interpretatie en vergelijking

De bij het veldonderzoek aangetroffen vondsten zijn, om de redenen zoals in § 2.3 zijn aangegeven, niet (alleen) naar materiaalcategorie gedetermineerd maar ook naar functiegroep. Hierin valt een onderscheid te maken naar hoofd- en subcategorie. De gehanteerde hoofdcategorieën zijn grofweg gelijk aan de indeling zoals die voor Sachsenhausen wordt gebruikt,⁷ waar een afvalput in het gelijknamige concentratiekamp is opgegraven. Naar blijkt, gaat bij het contemporaine vondstmateriaal de relatie tussen functie en materiaal deels verloren.⁸ Deze relatie staat bij de categorisering van prehistorische en middeleeuwse vondsten juist centraal ('een fles is van glas'). Een functie kan zich vertalen in verschillende materialen of andersom; een voorbeeld kan zijn een glazen medicijnflesje of glazen jampot (meerdere functies, één materiaal), of andersom een glazen en keramisch medicijnflesje (meerdere materialen, één functie). Wat ook veelvuldig voorkomt is dat objecten uit meerdere materialen bestaan. Bovendien mag opgemerkt worden dat de archeologie niet vertrouwd is met bijvoorbeeld kunststoffen. Om nu het vondstspectrum te kunnen beschrijven, duiden en interpreteren dient een categorisatie op maat worden gemaakt. Naar blijkt is het vondstspectrum van de diverse (delen van) kampterreinen als consequentie van het type kamp, de gelaagdheid en vondstcontext (villa, stort etc.) steeds dermate verschillend, dat aan maatwerk niet te ontkomen lijkt. In onderstaande tabel is de indeling voor de stortplaats van Westerbork weergegeven.

⁷ bron: <http://histarch.univie.ac.at/prof-dr-claudia-theune-vogt/projekte/konzentrationslager-sachsenhausen-archaeologie-und-zeitgeschichte-concentration-camp-sachsenhausen-contemporary-archaeology-and-history/>

⁸ Een problematiek die overigens ook al in de Romeinse en middeleeuwse archeologie kan spelen.

hoofdfunctie	subcategorie	type vondsten (voorbeelden)
betalingsverkeer	munten	munten
	loodjes	loodjes
	portemonnee	portemonnee
	rijwielbelastingplaatje	rijwielbelastingplaatje
	penningen	elektriciteitspenning
constructie	bouwmateriaal	vensterglas
		balken, planken
		baksteen, mortel, kalkzandsteen
		vloertegels, wandtegels
		dakpannen, dakbedekking (teerplaat)
	ijzerwaren	spijkers, schroeven
		draad, gaas
		ijzerwaren
	leidingen	leidingen
	elektronica	stroomdraad, isolator, stop
consumptie	voedsel	pruimpit, bot
	verpakkingen	jampot, flessen
	keukentoebehoren	pan
	servies	kopje
	bestek	lepel
electronica	apparatuur	onderdelen radio, zaklamp
	batterij	batterij
identiteit	persoonsbewijzen	mapje voor persoonsbewijs
	haar	haar
Indet.	indet.	indet.
interieur en tuin	interieur	klok, fotolijstje
	tuin	bloempot
	verwarming	slakken, sintels
kantoorartikelen	scholing	schoolbordje
	schrijfwaren	potloden
	kantoorartikelen	inktfles, gum, puntenslijper
kleding	kleding	kledingstuk, gespen, baleinen
	knopen	knoop
	schoeisel	zool
	naaispullen	vingerhoedje
medisch	medicijnen	medicijnflesje
	inventaris	urinaal, reageerbuisje, ampul
militair	uitrusting	koppelpassant

hoofdfunctie	subcategorie	type vondsten (voorbeelden)
persoonlijke verzorging	verzorging	parfumflesje, kammen
	hulpmiddelen	bril, kunstgebit
	horloge	horlogebandje, horlogekast
	sieraden	kralen
transport	auto	spiegel
	fiets	koplamp
vrije tijd	vermaak	speelgoed, knikkers, filmnegatieven
	genot	rookwaren
	leeswaren	krant, boek

Tabel 2. De indeling in functiegroepen van het op de vuilstort aangetroffen materiaal.

Er zijn in bovenstaande tabel 13 functiegroepen onderscheiden op basis van de determinatie van de vondsten (als 14e is de groep 'indet' opgenomen). Binnen deze 'hoofdfuncties' is in de meeste gevallen een aantal subcategorieën benoemd. Enige discussie hierover is op zijn plaats.

Zo kan de daadwerkelijke functie van een aantal bouwmaterialen anders gedefinieerd worden. Bijvoorbeeld buizen en leidingen dienen niet zozeer de constructie van een gebouw, maar bijvoorbeeld de verwarming. Dit wordt echter in deze indeling als een deelfunctie van een constructie gezien.

Overigens dient opgemerkt te worden dat de indeling in subcategorieën niet strikt functioneel genoemd kan worden. Deze indeling is meer pragmatisch en beschrijft verschillende groepen voorwerpen die in ruime zin dezelfde functie dienen. Zo kunnen 'batterijen' als subcategorie van de hoofdfunctie 'elektronica' ook onder de andere subcategorie ('apparatuur') gerekend worden. De indeling van de hoofdfunctie 'consumptie' is bijvoorbeeld wel een functionele: verpakkingen, voedsel, bestek, servies en keukentoebehoren duiden allemaal op een specifieke functie (het bereiden, het transport, het eten etc.), dienstig aan die ene hoofdfunctie: consumptie.

Toelichting op functiegroepen

- **Betalingsverkeer.** Dit kunnen bijvoorbeeld munten of gaspenningen zijn. Opgemerkt moet worden dat er in het kamp tijdens de Tweede Wereldoorlog geen munten circuleerden en geen gasmeters waren. Wel waren er speciale bankbiljetjes in omloop. Het mag duidelijk zijn dat dit anders lag voor kampcommandant Gemmeke en bewakers; zij zullen gewoon geld hebben gehad, maar dit elders hebben gebruikt. Verder worden als subcategorie onderscheiden loodjes, portemonnees en rijwielbelastingplaatjes. Loodjes zijn voor diverse doeleinde gebruikt, meestal ter verzegeling en/of bewijs van betaling niet zozeer als directe betaling. Ze zijn desondanks in deze functiegroep ondergebracht.
- **Constructie.** Hiermee worden alle vondsten bedoeld die gebruikt zijn ten behoeve van de constructie van een gebouw. Het onderscheid met het interieur kan gezien worden als het onderscheid tussen hardware en software. Er is een onderverdeling gemaakt in bouw materiaal, ijzerwaren, leidingen en elektronica.

- **Consumptie.** Deze categorie is zo breed als mogelijk gezien, naast voedsel zijn ook verpakkingen, keukentoebehoren, servies en bestek hiertoe gerekend. Met name servies kan echter ook voor de sier zijn gebruikt. In de gevallen dat dit duidelijk leek, bijvoorbeeld bij delen van glazen vaasjes, zijn deze dan ook tot 'interieur en tuin' gerekend.
- **Elektronica.** Hieronder vallen apparatuur en batterijen. Dit is dus wat anders dan de elektronica gebruikt bij de constructie van gebouwen; het betreft elektronica uit 'losse' apparaten, zoals radio's. Batterijen worden doorgaans in apparaten gebruikt en zijn dus bij deze categorie gevoegd.
- **Identiteit.** Na de vondst van plastic mapjes die waarschijnlijk voor persoonsbewijzen werden gebruikt en plukken menselijk haar, is de hoofdfunctie identiteit toegevoegd. Enkele plukjes menselijk haar, vaak in haarklemmetjes, zijn bij deze hoofdfunctie ondergebracht.
- **Interieur en tuin.** Onder interieur worden verstaan alle objecten die los in gebouwen stonden, voor zover ze niet onder de andere categorieën vallen. Interieur kan worden gelezen als de aankleding van een gebouw. Hiertoe worden ook slakken en sintels (als residu van verwarming van het interieur) gerekend, hoewel deze mogelijk ook onder 'consumptie' kunnen vallen (als residu van de verwarming van ovens en fornuizen). In het verlengde van het interieur in de barakken ligt de categorie 'tuin'. Dit betreft bijvoorbeeld bloempotten, die eventueel ook binnen gestaan kunnen hebben en tuingereedschap dat zeker binnen bewaard zal zijn.
- **Kantoorartikelen.** In feite zou dit ook 'communicatie' kunnen worden genoemd. Deze term is echter weer zo breed (ook flarden tekst?) en in feite zo weinig gedifferentieerd dat gekozen is voor de hoofdfunctie kantoorartikelen. Het omvat de subcategorieën scholing, schrijfwaren en kantoorartikelen.
- **Kleding.** Kleding is breed opgevat, er worden bijvoorbeeld ook gespen onder verstaan. Knopen en schoeisel werd dermate veel aangetroffen, dat deze voor eventuele nadere analysedoeleinden in aparte subcategorieën zijn ondergebracht. Ook naaispullen zijn apart geïdentificeerd.
- **Medisch.** Kamp Westerbork en Schatzenberg hadden een groot deel van hun bestaan een ziekenhuis of hospitaal, dat overigens in de oorlogstijd als zeer goed bekend stond. Op de stort is veel glaswerk aangetroffen (urinalen, reageerbuisjes, ampullen etc.) dat hieruit afkomstig lijkt te zijn. Deze vondsten vallen onder de subcategorie 'inventaris'. Ook zijn er vele medicijnflesjes gevonden, die wel een medisch doel dienen, maar niet uit het ziekenhuis afkomstig hoeven te zijn.
- **Militair.** Er zijn drie koppelpassanten aangetroffen; deze zijn bij 'uitrusting' ondergebracht. Er zijn in de stort overigens geen patronen, kogels of hulzen aangetroffen.
- **Persoonlijke verzorging.** Dit betreft objecten die met de persoonlijke hygiëne te maken hebben (subcategorie verzorging), maar ook sieraden worden hiertoe gerekend. Horloges en 'hulpmiddelen' zijn apart gerekend. Onder hulpmiddelen worden brillen en kunstgebitten verstaan, die wellicht ook onder medisch geplaatst kunnen worden.
- **Transport.** Dit betreft enkele vondsten zoals een spiegel of koplamp, onderverdeeld naar fiets of auto.
- **Vrije tijd.** Dit betreft de subcategorieën vermaak (speelgoed, knikkers) en genotartikelen (rookwaren). Ook 'leeswaren' zijn apart gerekend.

- **Indet.** Dit betreft alle niet-detemineerbare vondsten, wat er overigens tamelijk veel bleken te zijn (38%). Wie het vondstmateriaal bekijkt, zal hierover niet verbaasd zijn: vele vondsten zijn bijzonder klein en fragmentarisch. Twee items vallen hierbij op. Dit betreft in de eerste plaats de vele brokjes roest, waarschijnlijk goeddeels van conservenblikken of deksels van glazen potten, maar op geen enkele manier te determineren. In de tweede plaats zijn dat de vele kleine glasscherven waarvan met geen mogelijkheid te zeggen is of dit nu jampotten, weckflessen, laboratoriumapparatuur, vensterglas of siervazen zijn. Functionele duiding is dus onmogelijk. De stukjes zijn wel geteld, gewogen en naar materiaalcategorie gesorteerd.

5

Resultaten veldonderzoek

5.1 Ruimtelijke dimensie

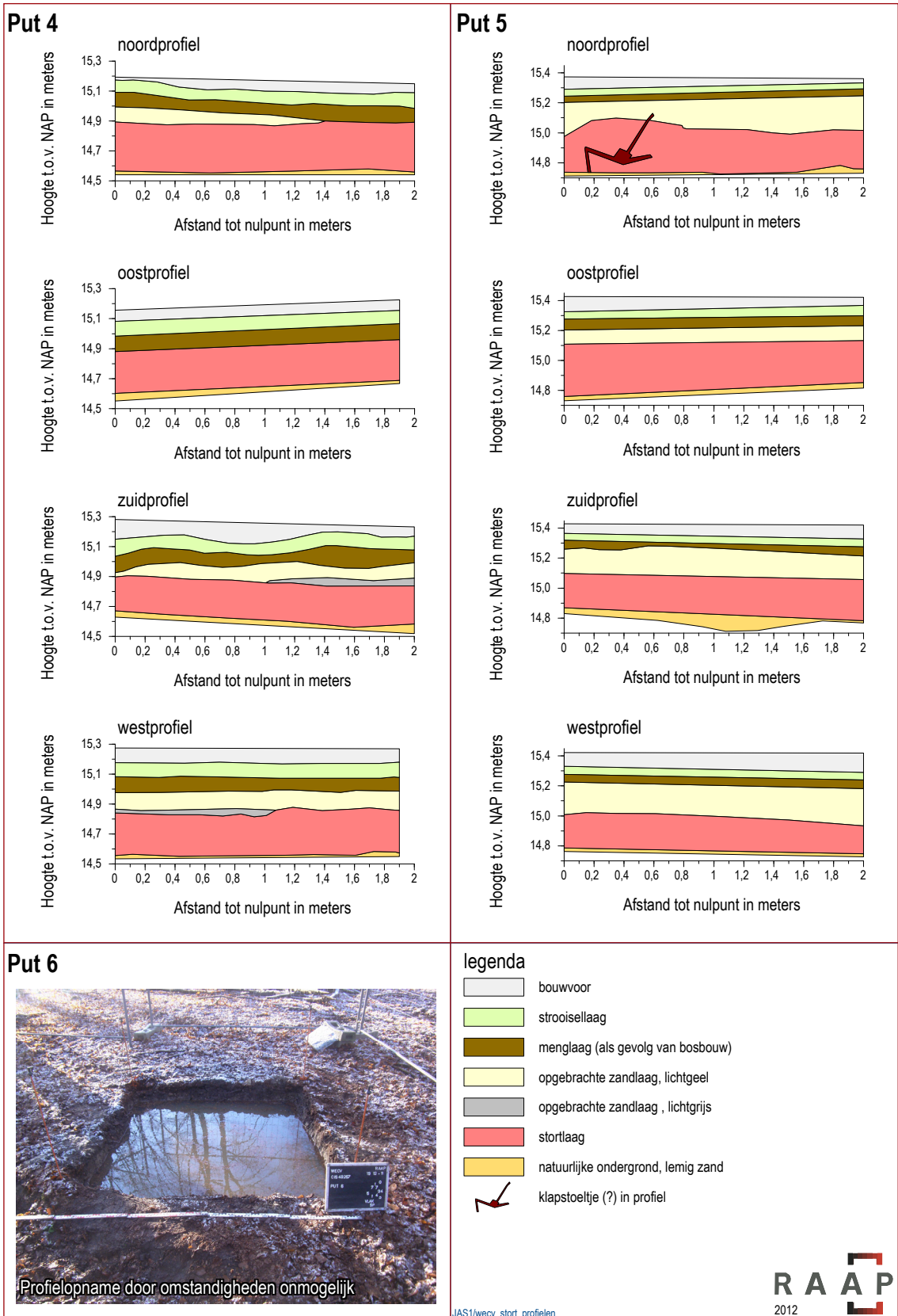
Figuur 6 maakt duidelijk hoe groot de vuilstort is. Duidelijk is dat er inderdaad sprake is van twee lobben die ontspringen bij de noordelijke ingang en wachttorenen van het kamp. De afmetingen van de noordwestelijke lob bedragen circa 20x110 m, terwijl de afmetingen van de noordoostelijke lob circa 20x40 bedragen. Uit het booronderzoek (zie § 5.2) werd duidelijk dat ten zuiden van het huidige bospad eigenlijk geen stortlaag meer aanwezig is. Bovendien maakt het hoogtemodel (figuur 6) duidelijk dat er een licht oplopend talud richting het kamp zichtbaar is, mogelijk een laag met padverharding. (Dit idee van een pad wordt bevestigd door conservator G. Abuys) Het deel bezuiden het bospad buiten beschouwing latend, kan de totale oppervlakte van de stort op circa 3200 m² geschat worden.

De dikte van de stortlaag varieert van 10 tot 50 cm; het gemiddelde bedraagt 28,4 cm. De diepte van de basis van de stortlaag ten opzichte van maaiveld varieert van 40 tot 85 cm. De gemiddelde diepte bedraagt slechts 59,1 cm. Dit staat in schril contrast met de (weliswaar literaire) beschrijving van Karl Edersheimer (zie § 3.2.1) die van een diepte van 3 à 4 m spreekt. Wat hier een rol kan spelen is dat Edersheimer een kind was die dit beleefde en dus dimensies groter lijken. Ook moet beseft worden dat de vuilstort in feite een laagte is, waarmee de diepte van de basis van de laag ten opzichte van de omgeving bijna 2 m bedraagt, nog steeds niet de genoemde 3 à 4 meter, maar toch aanzienlijk meer dan het gemiddelde van 59 cm.

Het volume van de stortplaats kan met deze getallen nu berekend worden. Er is sprake van een afdekkende laag (zie § 5.2) die later opgebracht of gevormd is. Dit volume niet meegerekend bedraagt het volume van de stortplaats ongeveer 900 m³.

5.2 Stratigrafie

Zoals in § 4.2.1 is aangestipt, zijn van put 6 geen profieltekeningen beschikbaar. Bij het uitgraven van de put leek er echter zeer weinig verschil te zijn met wat er al in put 4 en 5 was waargenomen. In put 4 en 5 werden steeds 5 lagen waargenomen: spoor 34 t/m 38. Alleen in het oostprofiel van put 4 ontbreekt spoor 36. Lokaal is in put 4 wel een dunne extra laag aanwezig: spoor 33. Beschrijving en interpretatie volgen hieronder per laag (zie ook figuur 7).

Figuur 7. De profielen van put 4, 5 en 6.

Spoor 34 ligt aan het maaiveld en betreft de strooisellaag, in feite niet meer dan verrotte en verrottende bladeren en takjes. Spoor 35 is een circa 10 cm dikke donkerbruine matig siltige zandlaag die zich kenmerkt door zwarte vlekken en sporen van ijzeroxide (roest). De laag doet nog het meest denken aan als een wat 'slordige' bouwvoor en is waarschijnlijk ontstaan door werkzaamheden in het kader van de bosbouw. De daaronder liggende laag (spoornummer 36) is een soms meer dan 20 cm dikke lichtgeelbruine matig siltige zandlaag met roestvlekken en een enkele vondst. Deze laag kan alleen maar opgebracht zijn en lijkt van elders afkomstig. Mogelijk is op een gegeven moment de stort in onbruik geraakt en is (tegen geur, gevaar voor kinderen, vervuiling) deze laag opgebracht. In put 4 komt hieronder lokaal een 5 cm dikke lichtgrijze matig siltige zandlaag voor, die mogelijk dezelfde functie had, maar ander materiaal betreft (spoor 33). De feitelijke stortlaag is spoor 37: een tot 50 cm dikke laag donkerbruingrijs sterk humeuze 'zandlaag'. Opmerkelijk was dat er niet genoeg grond aanwezig bleek om de proefputten weer te vullen nadat de vondsten uit het materiaal waren gewassen. Met andere woorden: de stortlaag is meer vondst dan grond. Spoor 38 betreft de natuurlijke ongestoorde ondergrond, de C-horizont in bodemkundige termen. Deze laag bestaat uit grijs matig grof en matig siltig zand. Het betreft hier geen (eolisch afgezet) dekzand zoals verwacht werd, eerder keileem, een glaciële afzetting. Dit kan ook verklaren waarom de grondwaterstand relatief hoog is en put 6 onder water is komen te staan, er zitten waarschijnlijk lemige lagen in de ondergrond die een slechte waterhuishouding kennen.

Het booronderzoek maakte duidelijk dat bovenbeschreven beeld vrijwel overal op de stort aanwezig is. Ten zuiden van het bospad,

richting de voormalige ingang van het kamp, is geen stortlaag meer aanwezig. Hier lijkt sprake te zijn van een pad dat doorliep richting de noordelijke ingang. Wel werd in de boringen in deze omgeving steeds puin aangetroffen. Van het pad werd in de boorkernen de verharding aangetroffen in de vorm van kiezels, sintels en brokjes natuursteen.

5.3 Vondstanalyse

5.3.1 Inleidende opmerkingen

Determinatieproblemen

De determinatie van het vondstmateriaal leverde talloze problemen op. Er is eigenlijk weinig tot geen kennis voorhanden van dergelijk (zeer) eigentijds materiaal. Er zijn bijvoorbeeld talloze merkjes op bakelieten dopjes teruggevonden, waarvan (nog) geen naslagwerken of catalogi bestaan. Determinatie hiervan vergt dus zoekwerk in bijvoorbeeld advertenties in oude kranten. Voor merkjes op het servies geldt dit in mindere mate. Bijvoorbeeld van het Maastrichtse keramiek, een belangrijk productiecentrum, blijkt wel literatuur voorhanden (Polling, 2006). Glas anderzijds, leverde weer veel meer problemen op.

Daarnaast is het vondstmateriaal fragmentarisch te noemen. In combinatie met de onbekendheid van het vondstspectrum maakt dat de determinatie lastig. Tijdens de determinatie met publiek is op een zeker moment de (serieuze) suggestie gedaan met onbekend materiaal naar een bejaardentehuis te gaan. In feite is het materiaal niet 'oud' genoeg om zijn weerslag te hebben gevonden in archeologische determinatietabellen. Onorthodoxe hulp is dan welkom. Tekenend is de anekdote dat we met een ons onbekend kunststoffen voorwerpje in onze handen zaten, dat twee oudere dames dit herkenden als een clipje van een jarretelgordel.

Een ander al eerder gesignaleerd probleem is dat sommige objecten waarschijnlijk een bepaalde functie dienen, maar dat dit ook anders geïnterpreteerd kan worden. Dit geldt bijvoorbeeld voor elektronica; dit maakt deel uit van de constructie, maar kunnen evengoed deel hebben uitgemaakt van losstaande apparatuur. Er is voor gekozen wanneer dit niet duidelijk was, steeds de meest waarschijnlijk optie te kiezen, hoe onzeker ook. Ook kunnen aan sommige objecten twee functies worden toegekend. Een aardig voorbeeld is het rijwielbelastingplaatje; deze kan gezien worden als een vorm van betalingsverkeer (deze plaatsjes werden gemonteerd op fietsen en maakten duidelijk dat de rijwielbelasting voor dat jaar betaald was), maar evengoed is het een vondst die duidt op transport, namelijk met de fiets. Tenslotte bleek achteraf dat er in een aantal gevallen onder één volgnummer een aantal verschillende vondsten is beschreven. Dit is te wijten aan het werken met meerdere teams. In deze gevallen is ervoor gekozen bij de analyse steeds de meest voorkomende functie de voorrang te verlenen in plaats van het aanpassen van de vondstdatabase; dat bleek in dat stadium niet meer doenlijk.

Depositie en postdepositie

Analyse van de vondstresultaten gaat voorbij aan het proces van depositie en de selectie van afval en huisvuil dat mogelijk heeft plaatsgevonden. Er is vrijwel niets bekend (zie § 3.2.1) over de wijze waarop het vuil of afval werd verzameld en of hier een scheiding in plaatsvond. Ook over de verschillen tussen de zeven gebruiksfases van het kamp is niets bekend en of aan het einde van een gebruiksfase het kamp opgeruimd werd en ingericht voor de volgende gebruikers. Een 1 op 1 relatie tussen afval en 'menselijk gedrag' kan door een selectie of scheiding van huisvuil zijn vertekend. Wanneer bijvoorbeeld vondsten die in

de Tweede Wereldoorlog gedateerd worden, en die samenhangen met consumptie, in het Westerborkse afval volledig zouden ontbreken, terwijl ze in het Schattenbergse afval wel voorkomen, dan zegt dat iets over de wisselende leefomstandigheden in de verschillende kampperioden. Een dergelijk patroon kan echter het resultaat zijn van een andere manier van afvalverwerking. Een voorbeeld hiervan is de zogenaamde 'batterijdump' die iets ten noordwesten van de stortplaats ligt. Hier bevindt zich een kleine stortplaats met uitsluitend batterijen die tijdens de oorlog in het kamp gedemonteerd werden.

Een andere vertekende factor zijn de activiteiten van amateur detectorzoekers of schatgravers. Op de stortplaats zijn grote gaten waargenomen waar materiaal op de rand lag, duidelijk gesorteerd in bijvoorbeeld groepen verschillend glaswerk (figuur 5). Het maakt duidelijk dat de gravers materiaal selecteren. Wat achterblijft is zichtbaar, wat meegenomen wordt is niet bekend maar laat zich raden. Zeker in het geval de gaten weer dichtgegooid worden, kan dit de interpretatie van een eventuele stratigrafie (gelaagdheid) van de stort bemoeilijken. Zo werd in put 4 een rechthoekig spoor aangetroffen (althans voor zover in de put liggend) met een afwijkende vulling. In § 5.2 werden twee afdekkende lagen beschreven met respectievelijk een lichtgeelbruine en lichtgrijze vulling (spoor 36 en 33). In het rechthoekige spoor komt de laatste vulling tot op grotere diepte voor. Opvallend is dat er wel vondsten in voorkomen. Op figuur 8 is bijvoorbeeld een vierkant conservenblik zichtbaar. Het lijkt erop dat de stort hier lokaal vergraven is en weer dichtgegooid, een duidelijk voorbeeld van een post-depositioneel proces. Een ander voorbeeld van een (post-) depositioneel proces is het lokaal verbranden van afval zoals in § 3.2.1 al werd beschreven: hiervan zijn enkele sporen teruggevonden

Figuur 8. Het vlak van put 4 met rechthoekige vergraving.

in de vorm van klompen verkit en verbrand vondstmateriaal.

Aantal vondsten en vondstdichtheid

In totaal zijn 19525 vondsten geteld met een totaalgewicht van 466,037 kilo. In feite betreft het (veel) meer vondsten. In een aantal gevallen, bijvoorbeeld veel niet determineerbaar gruis, is dit niet geteld, maar alleen gewogen. Ook is er in enkele gevallen een schatting gedaan. Deze schattingen zijn in bovengenoemd aantal niet meegerekend.

Met behulp van dit getal kan de vondstdichtheid worden berekend. De stortplaats heeft een oppervlakte van 3200 m² en de stortlaag een gemiddelde dikte van 28,4 cm. Het volume bedraagt derhalve 900 m³. Er is 12 m² opgegraven met een totaalvolume van 3 m³; hieruit zijn 19525 vondsten geborgen. Op de stortplaats zijn dus 5,8 miljoen vondsten te verwachten (900 m³/3 m³ x 19525).

Dit aantal van ongeveer 6 miljoen vondsten klinkt absurd hoog, maar is waarschijnlijk heel

normaal: het is nu eenmaal een stortplaats, en zelfs eentje van relatief geringe omvang.⁹

5.3.2 Beschrijving van de vondsten

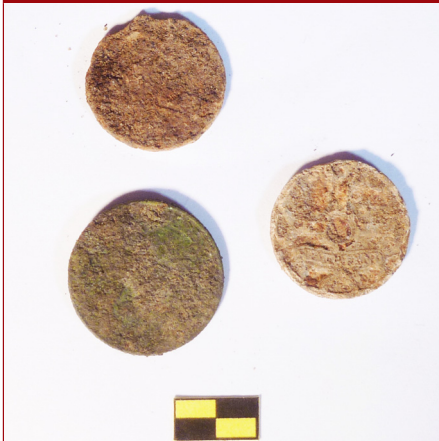
Het is niet mogelijk 20.000 vondsten uitputtend te beschrijven. In bijlage 1 is een vondstenlijst opgenomen waarin de vondsten gedetermineerd zijn naar hoofdfunctie en subcategorie. De meer specifieke determinatie van het botmateriaal is in bijlage 2 opgenomen. Soms is hier een korte toelichting of opmerking aan toegevoegd. In deze paragraaf is ervoor gekozen om in tabelvorm de vondsten per hoofdfunctie,¹⁰ en in voorkomende gevallen per subcategorie, aan de hand van één of enkele afgebeelde 'iconische' vondsten nader te omschrijven (tabel 3).

⁹ De grootste vuilstort ter wereld is de Fresh Kills Landfill nabij New York. Deze stortplaats heeft een oppervlak van circa 9 km² en een volume van ruim 8,2 miljard m³. Het aantal vondsten zou, op basis van de Westerborkse getallen, zo'n 53 miljoen bedragen.

¹⁰ Met uitzondering van 'transport'; deze vondsten zijn weinig toonbaar. Opgemerkt moet worden dat het rijwielbelastingplaatje wel wordt beschreven, maar dan onder 'betalingsverkeer'.

Korte beschrijving van typerende vondsten per hoofdfunctie (tabel 3)

Betalingsverkeer

Munten

Er zijn op de stort in totaal 11 munten aangetroffen, min of meer evenredig verdeeld over de drie verschillende putten. Het betreft 9 bronzen munten van lage waarden: halve, hele, twee en een halve, en vijf centen, bijna allemaal van een vooroorlogs type dat in 1877/1878 in omloop is gekomen en met kleine wijzigingen tot op z'n laatst in 1941 is geslagen. Op de foto een cent en een twee en een halve cent, de beide munten links. (Munten uit latere oorlogsjaren betreffen munten die in de Verenigde Staten door de regering in ballingschap zijn geslagen.) De vroegst gedateerde munt is van 1890 en dus geslagen onder Willem III. Twee munten betreffen zinken oorlogsmunten van 1 cent, geslagen onder Duits bevel (1941-1944; op de foto de meest rechtse munt). Opmerkelijk genoeg ontbreken naoorlogse munten geheel.

Loodjes

Loodjes werden voor zeer diverse doeleinden gebruikt: armenloodjes, havenloodjes, lakenloodjes, hondenpenningen etc. Het zijn muntachtige voorwerpjes met vaak primitieve voorstellingen, meestal dienend als verzegeling of bewijs van keuring of betaling¹¹. Op de stort zijn er 7 aangetroffen met opschriften als 'T', 'Amsterdam', 'CVK' en 'ENKA'. Alleen van de laatste kan iets meer worden gezegd: ENKA was onder die naam tussen 1913 en 1929 de Eerste Nederlandse Kunstzijdefabriek Arnhem die kunstvezels produceerde. Als productnaam heeft ENKA tot 2002 bestaan. Waarschijnlijk betreft het gevonden loodje een loodje dat aan een van de ENKA-producten zat als een soort garantie van echtheid. Op de foto een loodje van onbekende herkomst.

Rijwielbelastingplaatje

Van 1924 tot en met 1941 was in Nederland het betalen van rijwielbelasting verplicht. Op gemeentelijk niveau bestond dit al eerder. Een op het rijwiel bevestigd koperen plaatje diende als bewijs van betaling van deze belasting. Onder de Duitsers werd de gehate maatregel afgeschaft¹². Het laatst geproduceerde plaatje was er eentje van 1940-1941; juist dit exemplaar is in put 5 aangetroffen. Het afgebeelde exemplaar is niet het gevonden plaatje, maar eentje van exact hetzelfde type maar een betere kwaliteit¹³.

Penningen

Aan penningen zijn op de stort alleen 2 gaspenningen aangetroffen, waarvan eentje met een deels leesbare tekst '...eni' en 'GAS'. Deze penningen dienden ter betaling van een hoeveelheid gas door ze in een speciale muntmeter te werpen. In Westerbork waren echter geen gasvoorziening en muntmeters¹⁴. Het afgebeelde exemplaar is geen echte 'gaspenning'. Uit geldnood of uit een tekort aan penningen werden soms tweeënhalve centen verknipt tot gaspenningen, die altijd een uitsparing uit de rand hadden (Kooij, 1987). Dit betreft zo'n voorbeeld.

¹¹ In dat opzicht wordt verwezen naar het loodje dat rond de villa is aangetroffen en dat te herleiden bleek naar een GEB (Schute & Wijnen, 2012).

¹² Bron: www.rijwielplaatje.nl.

¹³ Bron: <http://collectie.museumrotterdam.nl>.

¹⁴ In 1964 worden in kamp Schattenberg muntmeters voor de electriciteitsvoorziening geplaatst (Mielekamp, 2012).

Korte beschrijving van typerende vondsten per hoofdfunctie (tabel 3)

Constructie

Bouwmateriaal

In alle putten zijn vele honderden stukken constructiemateriaal aangetroffen in de vorm van granitotegels, gresbuizen, kachelsteen, vensterglas, leidingen, spijkers, dakpannen, constructiehout en stroomdraden. Afgebeeld is een opvallende vondst: een Jugendstil wandtegel, te dateren tussen 1890 en 1914. Op de achterkant van dit exemplaar staat in reliëf '...gland', oftewel England, waar grote productiecentra waren van dergelijke siertegels.

Consumptie

Voedsel

Aangetroffen voedselwaren betreffen bijvoorbeeld de pitten van perziken, pruimen en nectarines, die overigens in alle putten zijn aangetroffen. Daarnaast zijn vrij veel stukken bot gevonden, ook weer in alle putten. Hier zitten zowel klein gevogelte (kip) als grotere zoogdieren tussen (rund, varken). Een groot percentage van het botmateriaal toont, zoals wellicht te verwachten, slachtsproen (zie foto en bijlage 2). Dat hoeft niet per se te betekenen dat er levend vee in Westerbork of Schattenberg werd gehouden; ook kan dit duiden op het verwerken van grotere stukken aangevoerd vlees.

Opmerkelijk is de vondst van twee stukjes kauwgom, beide in laag 2 van put 6. Kauwgom is in Nederland in zijn huidige vorm tijdens en na de bevrijding geïntroduceerd door de Canadese en Amerikaanse soldaten en vormt daarmee een daterend element (zie § 5.3.3).

Korte beschrijving van typerende vondsten per hoofdfunctie (tabel 3)

Verpakkingen

Een groot deel van het aangetroffen glas betreft verpakkingsmateriaal van voedselwaren. Het betreft bier- en wijnflessen, verschillende typen jam- en mosterdpotten, flesjes voor frisdrank, maggi, weckpotten etc. (zie eerste foto). Er is substantieel meer glas gevonden in put 4 (zie § 5.3.4). Talloze (deksels van) flessen en potten hebben opschriften. Veel voorkomende zijn 'Nederlands Fabrikaat' en '37 cl' (of variaties hierop), vaak in combinatie. Ook 'Luyckx mosterd'¹⁵ en 'Azyinessence' werden relatief vaak aangetroffen. Aardig is ook het in de Tweede Wereldoorlog verkochte Biomals kindervoeding uit put 4.

In laag 2 van put 5 werd een potje Marmite met een inhoud van '4 oz.' aangetroffen (zie tweede foto). Dit potje dateert mogelijk van kort na de bevrijding en kan door de Canadezen meegebracht zijn die Marmite in hun voedselpakketten hadden.

Keukentoebehoren

De aangetroffen keukentoebehoren betreffen pannen, potten, een blikopener, stukken aluminiumfolie, een fluit van een fluitketel en andere items die met de bereiding van voedsel samenhangen. Opvallend is een deel van een theepot (uit put 6) met zilveren bies en bodemstempel 'M Bavaria', afkomstig uit de 'Porzellanfabrik Mitterteich A.G.' in Beieren, en te dateren tussen 1931 en 1945. Aardig is verder een aantal maatglasjes met opschrift en maatstreepje voor een theelepeltje, paplepel en eelepeltje. In put 6 werd een klein maatschepje van wit email gevonden.

Servies

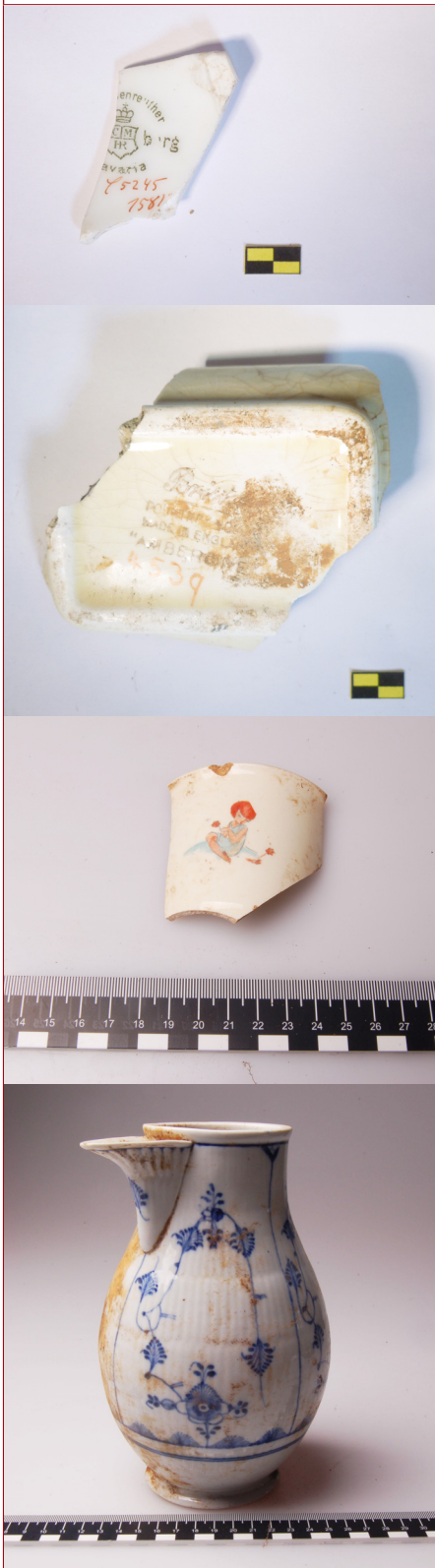
Er zijn maar liefst 1132 scherven servieswerk aangetroffen. Het merendeel hiervan komt uit put 4. Wanneer de merkjes worden bekeken – die daterend kunnen zijn – dan valt geen duidelijk patroon te ontdekken.

Veel merkjes betreffen de aardewerkfabrieken in Maastricht: Petrus Regout, Mosa, Société Ceramique en Terra Nova (de laatste een 'merknaam' van de Koninklijke Sphinx, de fabrikant waar de andere fabrikanten, met uitzondering van Mosa, mee fuseerden [Polling, 2006]). Al deze fabrikanten produceerden aardewerk voor, tijdens en na de Tweede Wereldoorlog. Op basis van de (blind)stempels konden in enkele scherven wat scherper gedaateerd worden: een scherf dateert in de 19e eeuw (uit laag 3 put 4), eentje omstreeks 1900 (laag 2 put 5), tussen 1900 en 1930, voor 1930, tussen 1932 en 1950 of tussen 1900 en 1957. Uit Nederland is verder een scherf afkomstig met een stempel van de bekende 'pottery huizen'; deze kan omstreeks 1935 worden gedaateerd en werd aangetroffen in laag 2 van put 5.

¹⁵ Overigens nog met een 'x' gespeld. Later werd de naam 'Luyckx' (Gawronski & Veerkamp, 2008). Alle aangetroffen potjes zijn van mat wit glas.

Korte beschrijving van typerende vondsten per hoofdfunctie (tabel 3)

Verder zijn merkjes aangetroffen uit Engeland, de Verenigde Staten, Duitsland (vooral Beieren) en voormalig Tsjecho-Slowakije. Vooroorlogs zijn o.a. een stuk van een art deco botervloot uit Zell am Hammersbach (laag 4 put 4), een stuk van Hutschenreuter (zie hieronder), een Engelse scherf van 'S. Ford & Co', opgeheven in 1939, en een stuk uit Tsechoslowakije van 'Altrohla Porcelain Factories' met een stempel uit 1918-1939. De laatste twee zijn respectievelijk aangetroffen in laag 4 en 5 van put 4.

Er zijn zes merkjes van Petrus Regout aangetroffen met de toevoeging '1941', dus uit de tijd van het vluchtelingenkamp. Het is onduidelijk waarom deze serie gedateerd is. Er werd één scherf aangetroffen waarbij in rood een onvolledige code ('...3262 9') in drukletters over het merkje en jaartal is aangebracht. Deze codes, meestal in schrijffletters, vaak in rood, een keertje in groen, werden op meer scherven aangetroffen, ook in associatie met andere merkjes. Klaarblijkelijk zijn ze later aangebracht, mogelijk na het bakproces.

Een voorbeeld hiervan is de afgebeelde scherf met in rode schrijffletters de code 'l (of c?) 5245 1581'. Dit staat onder een merkje van de fabrikant Hutschenreuter uit Hohenberg in Beieren. Het wapen met de letters C M HR slaat op Carolus Magnus Hutschenreuter (1794-1845) die de nog bestaande fabriek in 1814 oprichtte. Een kleine zoektocht op Internet leverde een foto op van een bord van deze fabrikant met eenzelfde soort rode handgeschreven code, hetgeen duidt op een code van de fabrikant zelf¹⁶.

Een ander voorbeeld is een klein zeepbakje(?) dat geproduceerd is door Pountneys Bristol Pottery in Fishponds, een fabrikant die onder deze naam aardewerk produceerde van 1849 tot 1969. De toevoeging 'Amberone' slaat op de kleur van het glazuur. Hieronder staat het in rood en handgeschreven nummer '4539', dat waarschijnlijk een productienummer of serienummer is. De productiedatum ligt tussen 1925 en 1955¹⁷.

Andere codes betreffen in groen en handgeschreven codes: 'Exp 04179(?) 38' en 'C(?) 4130 13683 (v)(?)'. Op deze twee scherven zijn geen merkjes zichtbaar. Het is onduidelijk wat de in totaal 5 aangetroffen nummers betekenen. Het kunnen inventarisnummers zijn; hierover is echter niets bekend. Waarschijnlijker zijn het productienummers van de fabrikanten (en hebben dus geen significantie in relatie tot Westerbork); in dat geval zijn de nummers wellicht voor het bakproces aangebracht. De scherven zijn aangetroffen in laag 2 en 3 van put 4 en laag 3 van put 5.

Een laatste opmerkelijk merkje betreft de scherf (uit laag 3 van put 5) met daarop deels leesbaar '...-Maatsch. v/h "Eduard Reens"'. Eduard Reens (1877-1943) was een importeur van o.a. horecaservices. De betreffende schotel is geproduceerd tussen 1925 en 1940¹⁸. Wrang genoeg is Reens in Sobibor om het leven gebracht. Opvallend is verder het karakter van het meeste aardewerk. Veel stukken zijn versierd of gesierd met kleur en ornamentjes, zoals een scherf uit laag 2 van put 5 met daarop de afbeelding van een zittend meisje of jonge vrouw die een bloem heeft geplukt. Rechts naast haar staat nog een bloem afgebeeld.

Ook zijn er enkele vrijwel gave stukken opgegraven. In dat opzicht is uit dezelfde laag afkomstige 20 cm hoge melk- of waterkan opvallend. De kan is versierd met een Delfts blauw bloemmotief.

¹⁶ Bron: <http://www.hood.de/angebot/28607865/1487-essservice-1tiefte-teller-hutschenreuther-hohenberg.htm>.

¹⁷ Determinatie Rod Dowling (particulier verzamelaar Engeland).

¹⁸ Bronnen: <http://www.digitalecollectienederland.nl> en mondelinge mededeling André Kemper.

Korte beschrijving van typerende vondsten per hoofdfunctie (tabel 3)

Bestek

In de stort zijn evenredig verspreid over de verschillende putten 22 (delen van) messen, 4 vorken en 18 lepels aangetroffen. Van 6 stelen kon niet worden vastgesteld wat voor type bestek dit betrof. Dat vorken minder voor lijken te komen, is niet geheel verrassend. In een situatie dat er gebrek is (en dat geldt in Westerbork zeker niet alleen voor de oorlogstijd!), hebben lepels en messen de voorkeur boven vorken. Opvallend is verder het materiaal waaruit het bestek bestaat: hout, plastic, roestvrij staal, koper, ijzer en mogelijk alpaca¹⁹.

Een aantal stukken is gemerkt. Zeer opvallend is de vondst van een steel van lepel of vork met de tekst 'vlekvrij' in een kader, de naam 'Westerbork' en een grote naar het lijkt ingestanste 'R'. Het is onduidelijk wat dit impliceert. Er zijn nog enkele opschriften of merkjes aangetroffen, die niet allemaal gedetermineerd konden worden. Wel opvallend was het doorgekraste (?) merkje van GERO ZILMETA op een lepel (zie foto). Gero is een producent van bestek, Zilmeta is een van hun bestekcollecties. De betreffende lepel is modelnummer 763 en is ontworpen door Georg Nilsson. Dit model was in productie tussen 1931 en (circa) 1960²⁰.

Electronica

Apparatuur

Er is in de stort een aantal onderdelen van zaklampen, een radio en een accu aangetroffen. Ook werden twee lensjes van knijpkatten van een Duits model aangetroffen (zie foto). Knijpkatten waren in en na de oorlog breed gebruikte zaklampen zonder batterijen. Licht werd opgewekt door middel van het aandrijven van een dynamo door een hendel in te knijpen.

Batterij

In de stort zijn vele (gedemonteerde of beschadigde) koolstof-zinkbatterijen aangetroffen. Zoals in § 5.3.1 is aangegeven werden deze tijdens de oorlog in het kamp gedemonteerd en zijn (later?) apart gedumpt. Desondanks zijn er 77 batterijen aangetroffen, het merendeel in put 4 en 5. Dit type batterij bestond uit een koolstof-staafje, ingebed in een omhulsel van mangaandioxide.

Identiteit

Persoonsbewijzen

Er zijn in de stort maar liefst 176 plastic houdertjes of hoesjes van persoonsbewijzen aangetroffen. Het model van de hoesjes lijkt daarop te wijzen. Opvallend genoeg zijn ze bijna allemaal (150 stuks) aangetroffen in laag 2 van put 6. Dit lijkt te duiden op een eenmalige depositie. Over het waarom hiervan is niets bekend. Mogelijk heeft een en ander na de oorlog plaatsgevonden gezien het meer naoorlogse karakter van de stort in put 6 (zie § 5.3.3).

Haar

In twee gevallen werd een los plukje menselijk aangetroffen, waarschijnlijk afval van na een kappersbezoek of knipbeurt. Ook in een aantal zwaar gecorrodeerde haarklemmetjes werden plukjes haar aangetroffen.

¹⁹ Alpaca is een zilverkleurige legering van koper, zink en nikkel.

²⁰ Bron: <http://www.oudgeromuseum.nl/A-bstkmddl/a204.html>.

Korte beschrijving van typerende vondsten per hoofdfunctie (tabel 3)

Interieur en tuin

Interieur

Er zijn 685 vondsten als 'interieur' gedetermineerd. Het betreft (stukken van) kralen, gefacetteerde fotolijstjes, spiegels, bloemen siervazen (zie foto), gordijnringen, sleutels, theelichhouders etc. Aardig is de in de vorm van een konijnenfamilie uit hardhout (?) gesneden deur- of ladeknop. Onder de koppen van pa en ma konijn ligt een klein jong konijntje (zie foto). Het object is afkomstig uit laag 2 van put 6.

Kantoorartikelen

Schrijfwaren en kantoorartikelen

In alle putten zijn (stukken van) potloden (zie foto) en onderdelen van (vul)pennen aangetroffen. Eén vulpen is van het Engelse merk Perry & Co (uit laag 2 van put 6). Ook zijn inktpotten, gummetjes, een vermoedelijk naoorlogse blauwe puntenslijper ('Mad in Germany') en reclameliniaaltjes verzameld. Eén van de inktpotten (zie foto) heeft een nog ten dele aanwezig roodblauw etiket van het nog bestaande merk Talens. Ook is een nog volle inktfles aangetroffen van Inktfabriek H. van Gimborn NV met vestigingen te Zevenaar en Batavia.

Opvallend is de vondst van twee kleine fragmentjes van een reclameliniaaltje met een kalender erop geprint uit 1942 in laag 2 van put 5. De fragmenten behoren mogelijk tot hetzelfde liniaaltje, hoewel de typografie daar niet op wijst. Op het ene fragment staat te lezen '...OBS IJZER-HANDEL ...en gevestigd ...straat 198-204 ...N 25910 95873' en op het andere 'sedert 1898 filiaal hangen... gereed...'. Het betreft hier ijzerhandel N. Jacobs (nummer register KvK 33152146).

Korte beschrijving van typerende vondsten per hoofdfunctie (tabel 3)

Kleding

Schoeisel

De meest opvallende subcategorie waar het kleding betreft zijn de 945 (delen van) schoenen die uit alle lagen werden geborgen. Wat opvalt aan deze schoenen is dat er talloze afgedragen en steeds weer opgelapte exemplaren tussen zitten. Er is bijvoorbeeld een damesschoen aangetroffen met een zware zool die eerder onder een legerschoen gepast lijkt te hebben. Opvallend waren verder enkele complete kinderschoentjes (zie foto) en een schoen waarvan de veter vervangen is door een ijzerdraadje (zie foto). Ook werd er onder de binnenzool van een schoen een twee en halve cent van Wilhelmina aangetroffen, klaarblijkelijk verborgen of gebruikt om een gat te dichten. Aan de munt zaten nog restjes textiel gekleefd.

Medisch

Medicijnen

Er zijn vele honderden medicijnflesjes en -blikjes aangetroffen, soms nog met een vloeistof, pillen of zalfje erin. Het betreft medicijnen voor zeer diverse aandoeningen zoals astma, corpulentie, zenuwaandoeningen, diarree, hoofdpijn etc. De flesjes en potjes (zie foto) hebben meestal inhoudsmaten op de bodem: 10, 20, 30, 50, 100, 200 e.d. Ook zijn er talloze met deels bewaard etiket. Een paar voorbeelden: in laag 2 van put 6 werd een plat rond flesje met dop gevonden met een rood etiket, met in donkerrood de tekst: 'CIBALGINE ...pijnstille..... en slaap brengend bij van elken aard hoofdpijn, kiespijn, ...gie, migraine, pijnlijke... nerveuze slapeloosheid, ...pijn etc.' Cibalgine is een farmaceutische merknaam die nog steeds bestaat. Het flesje op de derde foto is afkomstig uit laag 2 in put 4 in de vuilstort. 'Sloan's Liniment' was een balsem die bedoeld was voor uitwendig gebruik en allerlei kwalen kon verlichten. Het bijzondere is alleen dat het middel oorspronkelijk bedoeld was voor **paarden**. Het middel genoot eind 19de eeuw grote populariteit bij paardenhandelaren en boerderijen in Missouri, Verenigde Staten, tot producent Earl Sawyer Sloan (1848), die het recept van zijn vader had geërfd, er bij zichzelf enige kwetsuren mee had verlicht en direct de potentie zag voor menselijk gebruik. Hij schroomde dan ook niet om het onder de noemer 'Dr. Sloan's Liniment' op de markt te brengen. In 1899 maakte Sloan een huwelijksreis in Europa wat tevens het beginpunt werd voor een introductie op de Europese markt, met onder andere een kantoor in Amsterdam. Dat het middel in Europa nog lange tijd een zekere faam bleef genieten, blijkt uit een bijzondere opname uit 1968 van de Zweedse televisie, waarin de Helmer Bryds Eminent Five Quartet op olijke wijze een ode brengt aan het beroemde paardenmiddel²¹.

²¹ Bron: www.jobbewijnen.nl.

Korte beschrijving van typerende vondsten per hoofdfunctie (tabel 3)

Inventaris

Er zijn op de stort verrassend vondsten gedaan die getypeerd kunnen worden als medische inventaris, waarschijnlijk inventaris uit het hospitaal dat in en na de oorlog heeft gefunctioneerd. Wat opvalt is dat een relatief groot deel van de vondsten (75 van de 194) uit laag 3 van put 5 komt, hetgeen kan duiden op een eenmalige depositie van dit materiaal.

Typerende vondsten zijn breekampullen, reageerbuizen, (zie foto), een thermometer (zie foto), verbandtape, glazen roerstaafjes en delen van urinalen (zie foto). Opvallend is de vondst van een kraantje en insteekmof, mogelijk onderdelen van een bloedtransfusieset (zie foto).

Militair

Uitrusting

Wat opvalt aan het vondstspectrum is het *gebrek* aan 'militaire' vondsten. Er zijn geen kogels, patronen of hulzen aangetroffen. De enige vondsten die als 'militair' zijn te classificeren zijn drie waarschijnlijk Duitse koppelpassanten. Alle drie de exemplaren werden in laag 3 van put 5 aangetroffen.

Korte beschrijving van typerende vondsten per hoofdfunctie (tabel 3)

Persoonlijke verzorging

Verzorging

Er zijn 304 voorwerpen aangetroffen die te maken hebben met de persoonlijke verzorging en hygiëne. De vondsten zijn min of meer evenredig verdeeld over de verschillende putten. Het betreft vele typen kammetjes (zie foto), tandenborstels, scheerkwasten (zie foto) en -mesjes, haarspelden etc. Opvallend zijn de minimaal 34 (fragmenten van) parfumflesjes, uit alle putten.

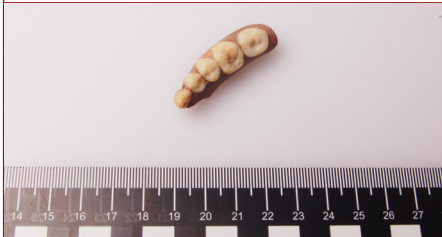
Er zijn zowel getuigenissen uit de Joodse als Molukse gemeenschap dat er parfum werd gebruikt, in het laatste geval o.a. bij begrafenissen²². In laag 2 van put 5 werd bijvoorbeeld een parfumflesje van het bekende merk 4711 aangetroffen (zie foto), een Duits merk dat sinds 1881 bestaat.

Ook opvallend zijn de vele meestal volledig opgerolde en uitgeknepen tubes die in de stort zijn gevonden (zie foto's). In veel gevallen betreft het tandpasta. Solidox, zoals leesbaar op het bakelieten dopje, is een van oorsprong (1939) Noors tandpastamerk, dat zich heden ten dage uitsluitend richt op de Noorse markt met hun 'typische eetgewoonten'. De naam dient niet verward te worden met een in de Tweede Wereldoorlog gebruikt explosief dat ook Solidox heette en een afkorting vormde van 'Solid Oxygen'.

De andere, weer uitgerolde tube, is van het vaker voorkomende merk Pastol. Te lezen valt: 'Pastol maakt de tanden blank' en 'ideaal antisepticum'. Pastol was een merknaam van een Nederlandse producent, Boldoot, die voor de oorlog al bestond. De tandpasta verdween rond 1950 van de markt.

²² Bron: de auteur in gesprek met de Joodse kampoverlevende de heer Micha Schliesser en de in Schattenberg geboren Molukse mevrouw Orpa Goergerem.

Korte beschrijving van typerende vondsten per hoofdfunctie (tabel 3)

Hulpmiddelen

Onder hulpmiddelen worden brillen en kunstgebitten of -prothesen verstaan. Brillepoten en -glazen zijn in elke put gevonden. Protheses (zie foto) alleen in put 5 (4 stuks) en put 6 (2 stuks).

Sieraden

In alle putten zijn vaak eenvoudige (kunststoffen) sieraden gevonden, zoals een blauwe kralenketting. Er zijn drie sieraden aangetroffen die om verschillende redenen opvallen. In de eerste plaats is dat de vondst van een zilveren zegelring met een monogram AB of BA. Deze ring werd aangetroffen in laag 2 van put 4. Aan de achterzijde is de ring geknipt en bijgeviold, klaarblijkelijk om de ring passend te maken voor een grotere vinger. De afwerking van de ring maakt een dermate primitieve indruk dat verondersteld mag worden dat de ring in het kamp is gemaakt.

In laag 2 van put 6 werd een half medaillon of hanger aangetroffen die gezien het eromheen gewikkelde textiel verborgen is geweest. Mogelijk heeft het object een emotionele en/of financiële betekenis gehad voor de bezitter. Naar bleek zijn in de rand van het medaillon rode en witte gefacetteerde siersteentjes gezet. Het is onduidelijk of dit geslepen glas of (half)edelsteen is.

Een laatste opvallende vondst betreft een broche (?) van kunststof in de vorm van een licht concaaf gevormd hondje, een soort terriër. Het hoofd kan draaien. Op de achterkant van het object zit een bevestiging. Vermoedelijk zat daar een speld en kon het hondje op de kleding gedragen worden.

Vrije tijd

Vermaak

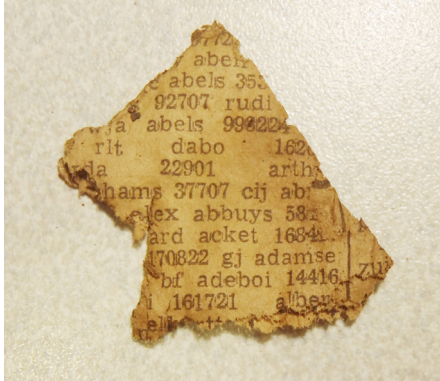
Deze categorie betreft knickers, stukken grammofoonplaat (alleen uit put 6), delen van poppen en ander plastic speelgoed (uit put 5 en 6). Wat opvalt is dat er duidelijk minder speelgoed in put 4 is aangetroffen (10 items van het totaal van 75). Aardig is de benen dominosteen die in laag 2 van put 5 werd aangetroffen (zie foto).

Genot

Onder genot worden voornamelijk pijpen en pijpenstelen verstaan. Hiervan zijn er in totaal - verspreid over de putten - 15 aangetroffen (zie foto voor selectie).

Korte beschrijving van typerende vondsten per hoofdfunctie (tabel 3)

Leeswaren

Opvallend genoeg zijn er talloze stukjes papier met leesbare tekst aangetroffen, in de vorm van etiketten, maar ook in de vorm van los papier van kranten of boeken. Regelmatig zat dit papier aan andere vondsten gekleefd. Curieus zijn de fragmenten van een Duits boek(?) in Gotisch schrift. Deze fragmenten komen opvallend genoeg zowel uit laag 3 in put 4 als laag 2 van put 6, de verst uit elkaar gelegen putten.

De leesbare fragmenten papier betreffen hoofdzakelijk stukjes krant, te zien aan nieuwsberichten en reclames. Alleen in laag 4 van put 4 werden diverse snippers aangetroffen van wat steeds hetzelfde verhaal (boek?) blijkt te zijn. Karakters als 'Mina', 'meneer Venema' en 'Herman Lovers' zijn te ontcijferen, maar verder niet thuis te brengen.

De meeste krantenstukjes lijken in de oorlog te dateren. Leesbaar zijn o.a. de woorden: Landwacht, wachtbataljon, duikbootoorlog, Duits, vordering, etc. Deze stukken zijn afkomstig uit laag 4 van put 4 en laag 3 van put 5.

Eén snipper betreft een advertentie voor een abonnement op de Deutsche Zeitung in den Niederlanden en komt uit laag 2 van put 5. Nog beter te dateren zijn twee stukjes uit 1943. Het eerste is een advertentie van de 'Hollandsche Sociëteit van levensverzekeringen', voorloper van de Delta Lloyd Groep en opgericht in 1807. In de advertentie is dat datum '...ni 1943' te lezen; het fragment werd aangetroffen in laag 3 van put 5.

Curieus is een in laag 4 van put 4 gevonden zeer klein fragment (zie foto) van een lijst van krijgsgevangenen, geïnterneerd in het Javakamp in voormalig Oost-Indië. De namen en nummers zijn door de Japanners aan het Nederlandsch Roode Kruis doorgegeven en door die instantie op 16 en 17 juli 1943 in diverse dagbladen gepubliceerd met het doel familieleden te traceren. Centraal in het knipsel staat de naam 'Alex Abbuys' te lezen. Van deze man kon, 70 jaar na dato, een achterneef worden opgespeurd: Guido Abuys, de conservator van het Herinneringscentrum Westerbork(!). Hij bleek bekend te zijn met het verhaal. Alex Abuys (de correcte spelling) overleefde de kampen.

Indet.

Er zijn 7452 vondsten gedaan die niet gedetermineerd konden worden (38%). Over het algemeen betreft dit allerhande gruis, met name van metaal en glas. Ook zijn er enkele opvallende vondsten waar (nog) niet met zekerheid een uitspraak over gedaan kan worden. Opvallend is bijvoorbeeld de vondst van een heel klein (<2 cm) hardhouten olifantje dat centraal doorboord is. Speelgoed, een ornamentje? Het olifantje is aangetroffen in laag 2 van put 6.

Korte beschrijving van typerende vondsten per hoofdfunctie (tabel 3)

Een ander aardig voorwerpje is een plat witplastic klompje waaruit twee tulpen steken, een oer-Hollands symbool, maar waarvoor het heeft gediend is onduidelijk.

Een laatste te noemen voorwerp is een soort haarpin(?) dat een bijzonder motief heeft, een motief dat onwillekeurig Indonesisch aandoet. De kunststoffen pin werd aangetroffen in laag 4 van put 5.

5.3.3 Datering van de vondsten

Tussen 1939 en 1951 kent Kamp Westerbork maar liefst 6 verschillende gebruiksfasen met een steeds zeer verschillend karakter. Wanneer de stortplaats voortdurend in gebruik is geweest, zou dit zijn weerslag gehad kunnen hebben in de samenstelling van het afval, bijvoorbeeld in de vorm van de verhoudingen tussen de verschillende typen voorwerpen. Om hier een uitspraak over te kunnen doen, is getracht de bijna 20.000 vondsten te dateren en is daartoe het afval op drie verschillende plekken in diverse lagen geborgen en zijn de profielen bestudeerd. Deze verticale stratigrafie blijkt weinig op te leveren. In het afvalpakket zijn geen lagen te onderscheiden, het is één pakket.

De datering van de vondsten moest uitermate scherp zijn, tot op het jaar nauwkeurig. Dit bleek geen haalbare kaart. Er zijn wel degelijk vondsten die te dateren zijn, maar die daarmee alleen een *terminus post quem* geven: ze zijn later dan die datering op de stortplaats terechtgekomen. In dat opzicht zijn de munten het meest opvallend. De meeste hiervan (zie

§ 5.3.2) zijn vooroorlogs (eentje dateert uit 1890) en werden in alle drie de putten aangetroffen. Slechts 2 van 11 munten dateren uit de oorlog (geslagen in 1941-1944) en er is geen enkele munt gevonden van na de Tweede Wereldoorlog, hetgeen opmerkelijk te noemen is omdat een deel van het materiaal toch naoorlogs lijkt te zijn (zie hieronder).

Andere (min of meer) tot op het jaar te dateren voorwerpen zijn de in 1941 te dateren Petrus Regout-merkjes op een aantal kopjes. Deze scherven werden aangetroffen in laag 3 van put 4 (1 exemplaar) en laag 2 en 3 van put 5 (5 exemplaren). Op basis van merkjes en blindstempels op het aardewerk konden veel fragmenten gedateerd worden. Dit betrof echter meestal productiedata zoals 'tussen 1900 en 1957'.

Wel goed dateerbaar zijn het rijwielbelastingplaatje uit 1941 en het reclamelineaaltje uit 1942, beide aangetroffen in laag 2 uit put 5. Opvallend zijn ook de 2 stukjes kauwgom die in laag 2 van put 6 zijn aangetroffen en die (waarschijnlijk) een *terminus post quem* kennen van april 1945. Twee krantensnippers (uit laag 4 put

en 4 en laag 3 put 5) konden in juni/juli 1943 gedateerd en een derde fragment uit laag 2 van put 5 voor 1945.

Er is een aantal voorwerpen aangetroffen die typisch Duits of Indonesisch genoemd mogen worden. Duits zijn de restanten boek of krant, soms in Gotisch schrift; deze komen uit alle putten. De enige voorwerpen die Indonesisch of Moluks lijken te zijn, zijn een gedecoreerde haarpin, een hardhouten lade- of deurknop in de vorm van drie konijnen en een hardhouten olifantje. De haarpin is afkomstig uit laag 4 van put 5 en de hardhouten voorwerpen uit laag 2 van put 6. Daterend zijn ook de bakelieten dopjes van tubes en flesjes en de opschriften op flesjes, potjes en tubes zelf. Het *terminus post quem* heeft in deze gevallen weinig waarde: bijvoorbeeld 'na 1930', iets wat ook geldt voor een aantal voorwerpen met art deco en Jugendstil motieven.

Concluderend mag gesteld worden dat op basis van de datering van het vondstmateriaal het *terminus post quem* voor put 4 en 5 in de noordwestelijke lob 1941 is. Voor put 6 in de noordoostelijke lob is het *terminus post quem* 1945, hoewel enkele vondsten (lens knijpkat, papier met Gotisch schrift) uit de oorlog lijken te dateren.

Sommige vondsten of vondstgroepen zijn wellicht te koppelen aan 'historische events'. Zo is opmerkelijk de vondst van 150 hoesjes voor persoonsbewijzen (?) in laag 2 van put 6. Deze lijken hier in één keer gedumpt te zijn, evenals de medische inventaris in laag 3 van put 5 (zie § 5.3.2).²² Navolgend historisch onderzoek zou hier uitsluitel of opheldering over kunnen geven.

Een opvallende vondstcategorie vormt verder het schoeisel. Duidelijk is dat de meeste hele schoenen of zolen uit put 4 komen. Hieronder is ook de damesschoen met zware zool en de

schoen met een ijzerdraadje als veter. Dit geeft onwillekeurig de indruk dat put 4 zwaardere leefomstandigheden in het kamp reflecteert dan put 6. Deze subjectieve indruk, het dient opgemerkt te worden, kregen alle opgravers die langdurig op de stort aan het werk waren. Een andere duidelijke indruk die achterbleef was dat er in put 6 meer plastic en speelgoed, meer versierd aardewerk, parfumsflesjes en kammetjes voorkomen. Gezien deze indrukken worden deze verhoudingen tussen de verschillende putten functioneel nader onderzocht in § 5.3.4.

5.3.4 Functiegroepen per put

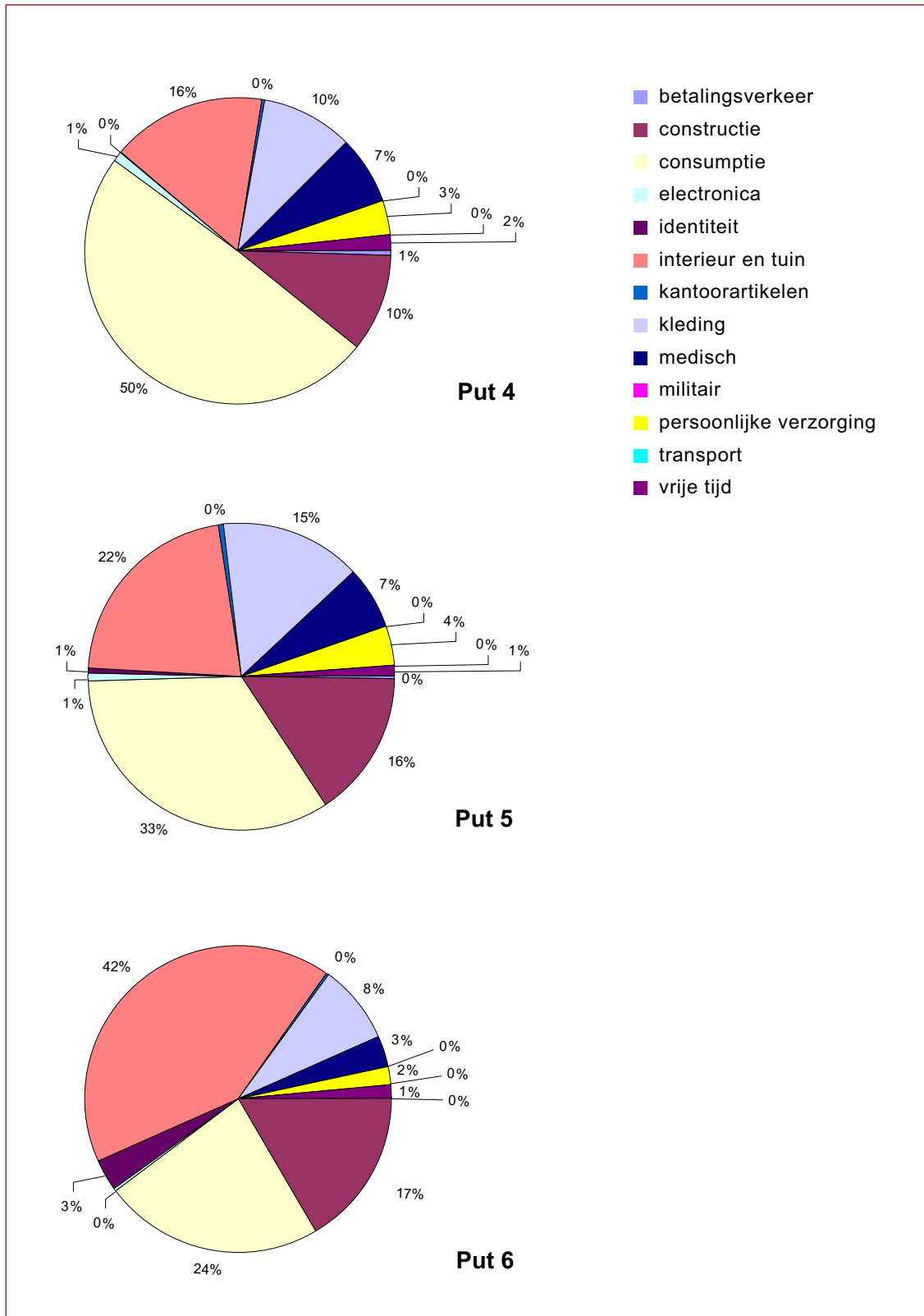
Alle vondsten zijn zoals in § 4.2.3 beschreven gedetermineerd naar hoofdfunctie en subcategorie. In bijlage 1 is de vondstenlijst opgenomen. Vervolgens zijn de functies en categorieën naar absolute aantallen en percentages per put vergeleken (tabel 4).²³ Hieronder volgt per put een beschrijving van deze verhoudingsgetallen en een analyse van de verschillen tussen de putten. Figuur 9 geeft in taartdiagrammen de percentages per hoofdfunctie per put weer.

hoofdfunctie	put 4	put 5	put 6
betalingsverkeer	0,52	0,18	0,11
constructie	10,35	15,58	16,48
consumptie	49,05	33,78	23,07
electronica	1,04	0,84	0,47
identiteit	0,15	0,53	3,33
interieur en tuin	16,18	21,70	41,39
kantoorartikelen	0,33	0,41	0,34
kleding	9,75	15,03	8,2
medisch	7,23	6,73	3,32
militair	0,00	0,07	0,00
persoonlijke verzorging	3,49	4,08	1,93
transport	0,12	0,07	0,00
vrije tijd	1,65	1,00	1,46

Tabel 4. Percentages vondsten per hoofdfunctie, gerangschikt naar put.

²² Klaarblijkelijk is er wel degelijk sprake van een verticale stratigrafie; deze is echter in de profielen niet waarneembaar.

²³ De niet determineerbare vondsten zijn uit deze tabel weggelaten; hiervoor wordt verwezen naar bijlage 1.

Figuur 9. De percentages in taartdiagrammen aan vondsten per hoofdfunctie per put.

Put 4

In put 4 konden in totaal 3264 vondsten functioneel worden gedetermineerd. Verreweg de grootste categorie is consumptie (49,05%) gevolgd door interieur en tuin (16,18%), constructie (10,35%), kleding (9,75%), medische artikelen (7,23%) en persoonlijke verzorging (3,49%). De overige categorieën scoren beduidend lager. Dit is overigens bij een aantal categorieën ook te verwachten, zoals bij betalingsverkeer.

Wanneer consumptie verder wordt belicht, betreft dit vooral de subcategorieën verpakkingen en servies (25,85 en 15,32%). Binnen de functie interieur en tuin valt het percentage voor verwarming op (10,51%). Ook bouw materiaal en schoeisel scoren hoog (boven de 5%).

Put 5

Put 5 leverde 4141 determineerbare vondsten op. Ook in deze put is consumptie de grootste categorie (33,78%), gevolgd door interieur en tuin (21,7%), constructie (15,58%), kleding (15,03%), medische artikelen (6,73%) en persoonlijke verzorging (4,08%). Dit is precies dezelfde rangorde als in put 4, alhoewel de verhouding iets anders ligt. De overige categorieën scoren ook hier beduidend lager (<1%). Hoog scorende subcategorieën zijn verpakkingen (20,62%), verwarming (15,91%), bouw materiaal (12,63%), schoeisel (11,45%) en servies (9,15%), oftewel exact dezelfde categorieën als in put 4, maar in een iets andere rangorde en verhouding.

Put 6

Put 6 leverde 4668 determineerbare vondsten op. In deze put liggen de verhoudingen en rangorde tussen de verschillende hoofdfuncties en subcategorieën wezenlijk anders. De grootste categorie is interieur en tuin (41,39%), gevolgd door consumptie (23,07%), constructie (16,48%), kleding (8,20%), identiteit (3,33%)

en medisch (3,32%). De overige categorieën scoren lager (<2%).

Hoog scorende subcategorieën zijn verwarming (maar liefst 31,58%), bouw materiaal (11,76%), verpakkingen (10,24%), interieur (8,48%), schoeisel (6,86%), voedsel (6,81%) en servies (5,42%). De overige subcategorieën scoren minder dan 3,5% en in de meeste gevallen zelfs minder dan 1%.

Verschillen en overeenkomsten

Er zijn duidelijk overeenkomsten tussen put 4 en 5 en grote verschillen tussen deze putten en put 6 (tabel 4). Wat direct opvalt, is het relatief lage percentage voor consumptie in put 6, voornamelijk veroorzaakt door de lage percentages servies en verpakkingen. Ook medische, persoonlijke verzorging scoren significant lager. Daar tegenover staat het hoge(re) percentage voor constructie, maar voornamelijk identiteit en interieur en tuin. Ervan uitgaande dat andere leefomstandigheden zich (los van de in § 5.3.1 beschreven problematiek van depositie en postdepositie) in een andere samenstelling van het afval reflecteren, lijkt een interpretatie van deze verschillen eenvoudig. In § 5.3.3 is betoogd dat (het afval in) put 6 in een latere periode dateert, waarschijnlijk naoorlogs en naar het lijkt in elk geval ook uit de tijd van het repatriëringkamp en/of Woonoord Schattenberg. De leefomstandigheden toentertijd waren weliswaar primitief, maar er zal minder druk op de gemeenschap heeft gestaan als in de tijd van het vluchtelingenkamp, het *Judendurchgangslager* en het interneringskamp (Abuys, 2002). Dat deze 'betere' leefomstandigheden zichtbaar worden in een lager percentage consumptie en een hoger percentage constructie en interieur en tuin lijkt vanzelfsprekend. De gemeenschap zal meer aandacht gehad hebben voor bijvoorbeeld de aankleding van de barakken en het onderhoud ervan. Het dagelijks leven zal niet

alleen en primair om het verkrijgen van voedsel hebben gedraaid. De hogere percentages medisch in put 4 en 5 lijken in verband te staan met het in de oorlog goed functionerende hospitaal (mondellinge mededeling G. Abuys). Mogelijk is (een deel van) de inventaris na de oorlog hier gedumpt. Dit zou verklaren waarom er in laag 3 van put 5 zoveel van deze inventaris is aangetroffen: dat lijkt er in één keer gestort te zijn. Opmerkelijk is wel het bijzonder hoge percentage voor verwarming (slakken, kooltjes en sintels) in put 6. Dit is niet goed te verklaren. Mogelijk is er na de oorlog overgegaan op een andere manier van voedsel bereiden, waren er meer mogelijkheden de barakken te verwarmen en/of werd het afval anders verwerkt.

Opgemerkt moet worden dat in deze korte analyse een cirkelredenering schuilgaat. De verschillen in functie ondersteunen de afwijkende datering van put 6, terwijl de latere datering van put 6 met de verschillen in functie van het materiaal correspondeert. Toch lijkt dit, het geheel overziend, geen probleem te vormen: ook op basis van het luchtfoto-onderzoek werd reeds geconcludeerd dat de noord-oostelijke lob, waar put 6 ligt, in elk geval langer in gebruik is geweest (tot in de vijftiger jaren). In het materiaal lijkt een horizontale stratigrafie aanwezig: de noordwestelijke lob raakt het eerst in gebruik. De stort wordt zo ver mogelijk van het kamp gestort (in noordelijke richting) en de noordoostelijke lob blijft het langst, tot in de vijftiger jaren, in gebruik.

6 Synthese

6.1 Een vergelijking

Van afval naar gedrag is echter een grote stap. Zoals aangegeven is dat geen een-op-een relatie. Verschillende processen (postdepositie, afvalscheiding etc.) kunnen hierin vertekeningen geven. Hierover is helaas weinig bekend, hooguit kan er in algemeenheden iets over worden gezegd. Om toch enig zicht op deze materie te verkrijgen, kan de vraag gesteld worden wat er in het afval *mist*, en wat daardoor dus niet zichtbaar wordt. Een vergelijking met gegevens over de samenstelling van andere vuilstorten kan hierin wellicht inzicht verschaffen.

In de Verenigde Staten wordt sinds 1973 door archeologen onderzoek gedaan naar de samenstelling van vuilstorten. Bij dit project worden nog in bedrijf zijnde vuilnisbelten opgegraven of bemonsterd om hiermee kennis te genereren over hoe we de prehistorische of vroeg-historische 'vuilnisbelten' moeten opgraven of de opgravingdata moeten of kunnen duiden. Op zeker moment hebben deze onderzoeken van (oorspronkelijk) de University of Arizona, inmiddels 'The Garbage Project' gedoopt, zich ten dele verplaatst naar de 'bron' en zijn de archeologen vuilniswagens gaan onderzoeken in plaats van de stortplaats, om hiermee een aantal vertekende factoren uit te schakelen. Dat hiermee de historische dimensie langzaam werd losgelaten, is daarmee ook duidelijk: het onderzoek kreeg meer en meer een sociologische basis en vraagstelling (o.a. Rathje & Murphy, 1992).

In de jaren 80 is een codelijst opgesteld van de voorkomende categorieën afval. Wanneer nu deze codelijst wordt vergeleken met tabel 2, de voor Westerbork ontworpen functionele indeling, valt op dat een aantal functiecategorieën niet is aangetroffen op de stortplaats. Dit betreft items die met baby's of huisdieren samenhangen, schoonmaakmiddelen, items die te relateren zijn aan onderhoud (in dit geval van de barakken en kamers) en tenslotte, meubilair.²⁴ Hoewel er baby's in Westerbork/Schattenberg waren en er kinderen zijn geboren, is het niet echt verwonderlijk dat met de verzorging van baby's samenhangend afval niet is aangetroffen. In die tijd waren er simpelweg minder voorwerpen in omloop speciaal voor baby's (bijvoorbeeld babyvoeding, luiers); wellicht speelt ook herkenning een rol. Er zijn kindpoppen en knickers aangetroffen, maar dit lijkt meer iets voor kleuters te zijn. Huisdieren zullen er slechts incidenteel zijn geweest. Het ontbreken

²⁴ Op de vuilstort is een deel (zijkant) van een bed aangetroffen, echter niet in één van de putten, maar ergens tussen het materiaal dat schatgravers hadden achtergelaten in de noordoostelijke lob. Het stuk is overgedragen aan het Herinneringscentrum Kamp Westerbork.

van schoonmaakmiddelen, bestrijdingsmiddelen en onderhoudsmiddelen is iets opmerkelijker. Achteraf kan misschien gesteld worden dat deze functie in de database van Westerbork ook niet is benoemd. Enkele vondsten passen wellicht toch in deze categorie, zoals een enkele borstel.

Een andere vergelijking kan worden gemaakt met een voorbeeld uit de meer reguliere archeologie. Zoals in § 2.2 is aangegeven is het onderzoeken van (ouder) afval voor archeologen dagelijkse praktijk. Een bekend Nederlands voorbeeld is de analyse van een groot aantal uit de 13e tot en met het einde van de 19e eeuw daterende beerputten uit Deventer, Dordrecht, Nijmegen en Tiel (Bartels, 1999). Van deze vondstcomplexen is het materiaal gedetermineerd, gedateerd en functioneel beschreven, gericht op het bepalen van de sociale status van de gebruikers van de betreffende beerput. De functiebeschrijving is kwalitatief en gebaseerd op een indeling in materiaalcategorie. In vergelijking met Westerbork valt een aantal dingen op: in de eerste plaats komen vrijwel alle gesignaleerde functies in Westerbork voor. Uitzonderingen hierop zijn, evenals in het Amerikaanse voorbeeld, gereedschappen, oftewel onderhoud. Ook een enkel los voorwerp past niet goed in het ensemble van Westerbork, zoals een waaier of vogeldrinkbak. Ten tweede valt op dat hoe jonger de beerput is (met name 18e en 19e eeuw), hoe meer functies erin voorkomen zoals die in de stort van Westerbork zijn waargenomen. Hierbij moet worden opgemerkt dat één bepaalde beerput, een 18e-eeuwse beerput van een adellijk huishouden in Tiel, dit beeld sterk beïnvloedt. Voor wat het waard is: het beeld wijkt amper af, en wordt in de loop van de tijd ingekleurd met meer en meer functies, waarschijnlijk als gevolg van een toenemende complexiteit van

de samenleving en voortschrijdende technologische ontwikkeling.²⁵

Een laatste vergelijking kan gemaakt worden met het geregistreerde afvalgedrag in 1940-1958 en het afval van nu.²⁶ Hoe is dit samengesteld en hoe verhoudt dit zich tot de samenstelling van de vuilstort van Westerbork? Het bleek alleen mogelijk dit op materiaalgroep te vergelijken. In de op die manier samengestelde tabel 5 blijken grote verschillen zichtbaar. Dit is gedeels te verklaren door de zich ontwikkelende recycling van aangeboden afval en de daarmee gepaard gaande gescheiden afvalverwerking. Zo neemt het percentage GFT-afval gestaag af.

Dat verklaart nog niet de verschillen in percentages tussen de verschillende materiaalcategorieën. Wat zichtbaar lijkt te worden is mogelijk een effect van conservering. Het zijn de organische en daarmee vergankelijke materiaalgroepen die wel aanwezig zijn in de vuilstort van Westerbork, maar in relatie tot de cijfers voor 1940-2010 laag scoren. Dit effect van conservering is zichtbaar in textiel, papier en het 'GFT-afval', waarbij het ook hier de vraag zal zijn of veel van dit afval ooit de vuilstort heeft bereikt. Glas en metaal scoren procentueel (veel) hoger dan de getallen voor 1940-2010; ook dit is ten dele een effect van de conservering. Als andere materiaalgroepen verdwijnen, dan lopen deze percentages op. Ten tweede is dit veroorzaakt doordat gemeten is met aantallen: zowel het glas als het metaal is zeer fragmentarisch, en dus zijn hoge aantallen geteld.

²⁵ Het is duidelijk dat in dergelijke vergelijkingen depositie, postdepositie (conserveringsprocessen) ook een grote rol spelen.

²⁶ Ontleend aan www.compendiumvoordeleefomgeving.nl.

	Westerbork		1940	1958	2010
	aantal	%	%	%	%
papier	48	0,25	22	20	20
organisch	97	0,5			
hout	481	2,46			
bot	679	3,47			
leer	972	4,97	64	56	35
houtskool	128	0,65	0	0	0
natuursteen	151	0,77	0	0	0
textiel	171	0,87	2	1	4
kunststof	1086	5,55	0	0	17
keramiek	2874	14,69	0	0	0
steen	2898	14,81	0	0	0
metaal	4639	23,71	2	2	4
glas	5341	27,3	1	2	5
overig	0	0,00	9	19	15
	19565	100	100	100	100

Tabel 5. Vergelijking % materiaal tussen Westerbork en cijfers anno 1940, 1958 en 2012 (bron: www.compendiumvoordeleefgeving.nl).

Samenvattend kan worden gesteld dat er in het afval van Westerbork, dat op deze vuilstort is gedumpt ongeveer tussen 1940-1955, de effecten van conservering van bepaalde materiaalgroepen goed zichtbaar is. Er is geen reden om te denken aan gescheiden of selectieve afvalverwerking, hoewel bekend is dat de batterijen in een bepaalde periode elders zijn gedumpt. Speciaal gedrag (bijvoorbeeld het ruimen van barakken of gebruik door een speciale groep) is in het afvalbeeld niet terug te zien. Wel zijn enkele *events* aangetoond, waarbij in één keer een bepaald type afval in een grote hoeveelheid is gestort.

6.2 De waarde van het afval

Wat is nu de waarde van het afval op de vuilstort – gezien door een archeologische bril? Dit kan op twee manieren worden opgevat: vanuit het perspectief van de AMZ-archeologie (ook wel marktarcheologie) waar alles primair gericht is op *behoud* en vanuit de

wetenschap waar alles primair gericht is op *kennisverwerving*.

Betekenis van de vuilstort in het perspectief van de AMZ-archeologie

Vreemd genoeg is in de KNA geen omschrijving van het begrip ‘waarde’ te vinden. In de ‘Dikke van Dale’ is waarde gedefinieerd als “de grootte van de betekenis die iets heeft als bezit, door gehalte, als middel tot een doel, door betrekking of door een combinatie van deze of enkele van deze factoren”. In de archeologie wordt de waarde van een vindplaats (of: de grootte van de betekenis) gemeeten aan de hand van een aantal criteria. Deze criteria vallen in een aantal groepen uiteen: de belevingswaarde en een aantal fysieke en inhoudelijke criteria. Hierbij kunnen kanttekeningen worden geplaatst.

De KNA-systematiek is een rationele waardering door deskundigen, op basis van zogeheten *expert judgement*. Dit valt te verklaren uit het feit dat het raadplegen van het bodemar-

chief door middel van opgravingen juridisch gezien is voorbehouden aan deskundigen, de archeologen. Bij het scoren van de beleving van zichtbare vindplaatsen, zoals grafheuvels of deze vuilstort (als een *laagte* in het landschap), is het echter vreemd dat het oordeel over de belevingswaarde uitsluitend wordt gevormd door archeologen. Juist bij het bepalen van de beleving van zichtbare landschapselementen ligt het voor de hand ook de beleving te betrekken van bewoners, bezoekers en gebruikers van dat landschap (Schute 2009; Kok & Wijnen, 2011). Gezien het feit dat veel oorlogssporen en andere contemporaine ensembles nog duidelijk zichtbaar zijn in het landschap, lijkt een waardering die alleen tot stand komt door archeologen (op bovenbeschreven wijze!) te beperkt.

Meer nog dan de zichtbaarheid is het de betekenis die aan oorlogssporen wordt gegeven, die het noodzakelijk maakt dat de waardering van die sporen niet enkel gebeurt vanuit archeologisch perspectief. De omschrijving 'oorlogssporen' moet in dit geval overigens *in sensu lato* worden gezien: ook de sporen uit de tijd van het vluchtelingenkamp, interneringskamp en zelfs Schattenberg kunnen als 'met de oorlog samenhangend' worden geïnterpreteerd.

De betekenis van dit gelaagde kamplandschap gaat veel verder dan de betekenis van die sporen voor archeologisch onderzoek.²⁷ De sporen kunnen en mogen niet alleen worden gezien als onderzoeksobject. De betekenis die Westerbork heeft, stijgt hier ver boven uit. Aan deze plek worden naast een wetenschappelijke betekenis meerdere met elkaar samenhangende betekenissen toegekend. Deze worden hieronder kort toegelicht.

²⁷ Overigens geldt dit ook voor veel andere, vooral niet-prehistorische, archeologische vindplaatsen, zoals kerken, kloosters, kastelen of bedevaartsplekken.

Reliekwaarde en emotionele en symbolische betekenis

Er zijn ongeveer 20.000 voorwerpen verzameld tijdens het archeologisch onderzoek in december 2011. Als onderdeel van het project zijn deze voorwerpen in het Herinneringscentrum open en toegankelijk voor het publiek deels gedetermineerd (zie § 1.3). Ook werden lezingen gegeven en waren er ontmoetingen met de pers, overlevenden van het *Judendurchgangslager* en een Molukse dame, geboren in Woonoord Schattenberg. Een aantal zaken viel hierbij op.

De participatie van het publiek was wisselend, maar de reacties waren uitsluitend positief.²⁸ Zeer opvallend was de ontmoeting met de heer Micha Schliesser, kampoverlevende: "Ik ken die mensen niet..." waren zijn woorden boven de vitrine met vondsten in de tot werkplaats voor archeologen omgebouwde filmzaal. Achter de tandenborstels, knopen en kammetjes, schuilen voor hem mensen, van wie de meesten nog geen vier dagen in het kamp gezeten zullen hebben. Hoe achter *dingen* mensen kunnen schuilen, was zonder enige uitleg direct zichtbaar (Schute, 2012a en 2012b). Schliesser was nog een peuter toen zijn ouders besloten uit Berlijn te vluchten en in 1939 in Kamp Westerbork terecht kwamen. Zijn vader had nummer 127 herinnert Schliesser zich nog. De hele familie zou er tot aan de bevrijding gevangen blijven zitten. Toen hij enkele dagen eerder op het NOS-journaal de berichtgeving over de archeologische werkzaamheden bij de villa en de vuilstort zag, dacht hij 'wat een flauwekul'. Schliesser: "Daarna heb ik er eerst met mijn zoon over gepraat, die dacht er al anders over. Nu ben ik hier en zie die vondsten. Jullie moeten ze tentoonstellen." Schliessers woor-

²⁸ Een zeer opvallend bij-effect van deze vorm van *community archaeology* was dat er zich in de loop van deze weken enkele amateur detectorzoekers met hun vondsten meldden.

den maken ondubbelzinnig duidelijk welke rol de opgegraven voorwerpen kunnen hebben. De vondsten kunnen gezien worden als de stille getuigen die een groot verhaal in begrijpbare eenheden vertellen.

Alle reacties van overlevenden lagen in deze lijn. Zonder dat zelfs duidelijk was of de vondsten nu daadwerkelijk uit de tijd van het *Durchgangslager* stamden, werd de *reliëkwaaarde* ervan onderkend. Reliëkwaaarde kan gelezen worden als 'de waarde die men toekent aan een overblijfsel uit vroegere tijd.' Beseft moet worden dat de materiële cultuur uit de verschillende gebruiksfasen van het kamp een andere betekenis krijgt nu de laatste overlevenden ons langzaam ontvalen. Getuigenissen zijn nog slechts op film of papier beschikbaar. Het verhaal van de Holocaust, maar evengoed van de Molukse periode of de tijd van het interneringskamp kan nu, meer dan voorheen, omlijst worden met de meest alledaagse voorwerpen, voorwerpen met een duidelijke museale en educatieve betekenis. Het is de archeologie die daarin voorziet of kan voorzien.

Het Herinneringscentrum Kamp Westerbork is feitelijk een museum. Door een behoudende inrichting van het kampterrein en een vaste expositie in het Herinneringscentrum zelf, wordt het verhaal over dit kamp en zijn gelaagde geschiedenis verteld. Op de open plek in het bos waar de barakken stonden, maar ook in het bos eromheen liggen sporen en relictten, als tastbare en stille getuigen van de oorlog, maar ook van de periode ervoor en erna. Deze getuigen houden het verhaal van de geschiedenis levend, hetzij in het kader van onderwijs, hetzij in het kader van het beleefbaar maken van deze complexe geschiedenis met zijn vele betekenissen.

De kern van de genoemde reliëkwaaarde is de emotionele en symbolische betekenis van de voorwerpen. Een voorwerp staat echter niet

op zichzelf, de betekenis hangt samen met een *plek*, een bepaalde ruimte. De plek of het object is een symbool voor een gebeurtenis uit de oorlog, waarbij deze wordt gebruikt voor de herdenking van die gebeurtenis en het levend houden van de herinnering aan slachtoffers van die gebeurtenis. Voorbeelden van het symbolisch gebruik van objecten zijn de (brief)kaartjes die uitvergroot op het kampterrein staan. De nu beschikbare 20.000 vondsten kunnen op deze (symbolische) manier gebruikt worden.

De emotie die een plek of object oproept staat in relatie tot alle vormen van (oorlogs)leed; zoals locaties waar mensen huis en haard zijn kwijtgeraakt, gewond zijn geraakt, dierbaren hebben verloren, locaties van onderdrukking en vervolging of locaties waarvandaan of waar naartoe mensen zijn weggevoerd. Deze betekenis is sterk persoonlijk, op het niveau van het individu of de familie, maar kan afhankelijk van de omvang van het oorlogsleed dat is aangericht ook worden gedeeld op het niveau van een gemeenschap. Het is duidelijk dat met name de emotionele waarde van Kamp Westerbork zich op een internationaal niveau beweegt. Een emotie die *afval* kan oproepen.

Betekenis van de vuilstort in het perspectief van de contemporaine archeologie

Het werk in Westerbork zal worden beoordeeld op z'n academische merites, voorbijgaand aan het feit dat archeologisch onderzoek binnen de context van de Malta-wetgeving niets meer en minder behelst dan een ruimtelijke afwijking op een bestuurlijk (vaak gemeentelijk) niveau van een informatief kader te voorzien. Dan komen vragen op als: zitten er archeologisch waardevolle resten en sporen in de grond, en zo ja, wat moeten we ermee? Een dergelijk doel van onderzoek impliceert dat er niet perse een academisch gestuurde onderzoeksagenda of -vraag aan ten grondslag kan liggen, simpelweg omdat de locatie en object

van onderzoek gestuurd wordt vanuit de ruimtelijk ordening en de vraagstelling hier op aangepast is. Om nu toch het onderzoek op de vuilstort zijn plek te geven in de academische arena wordt hieronder kort ingegaan op de wetenschappelijke waarde van (het materiaal op) de vuilstort.

Het onderzoek op de vuilstort van Westerbork en de vele betekenissen die aan het vondstmateriaal kunnen worden toegekend, sluiten goed aan op de denkbeelden van een aantal archeologen dat zich met (de theorie van) contemporaine archeologie bezighoudt (Wijnen, 2012). Cornelius Holtorf formuleert in zijn artikel *Meta-stories of archaeology* (2010) hoe archeologen het best een tweeledige rol vervullen: enerzijds het genereren van kennis; anderzijds het vertellen van metaverhalen, die hij typeert als verhalen die ons iets vertellen over wie we zijn als mens, verhalen die een betekenis geven aan het leven. Hoe recenter het object van onderzoek, hoe groter de persoonlijke betrokkenheid van mensen die nu nog leven, hoe krachtiger de metaverhalen en hoe groter het (mogelijk) positieve effect op de mens, die daardoor meer betrokken raakt bij zijn of haar geschiedenis en leefomgeving. Voor de vuilstort van Westerbork geldt dit op een bijzondere manier. Gesteld mag worden dat de Holocaust op zichzelf een dermate krachtig verhaal is dat er weinig voor nodig lijkt te zijn om mensen bij deze geschiedenis te betrekken. Of dit ook geldt voor navolgende generaties is echter de vraag. Bij de openbare vondstverwerking bleek dat niet alleen overlevenden emotioneel raakten bij het zien van de voorwerpen van de vuilstort, maar soms ook vertegenwoordigers van jongere generaties. Dit positieve effect overstijgt het individuele niveau. Harrison en Schofield noemen dit in hun overzichtswerk *After Modernity* (2010) een 'maatschappelijk therapeutisch effect'. Contemporaine archeologie kan weer zichtbaar

maken, of in herinnering brengen wat vergeten, onverwerkt of onopgelost is, of zelfs sociaal taboe. Als voorbeeld dient niet alleen de Holocaust op zichzelf, maar ook 'kleinere verhalen', zoals het verhaal van dat het Molukse materiaal op de vuilstort in zich meedraagt, een periode waar Nederland en de Molukkers (nog steeds) met veel moeite op terugkijken.²⁹ Zo kan archeologie werken als een integrerende discipline voor het verleden. Ook studie naar de naoorlogse omgang met het barakkenkamp Westerbork past in dat perspectief.

²⁹ In de jaren 70 zijn enkele dramatische treinkapingen gepleegd in Drenthe. Een paar van de daders kwamen uit Schattenberg, daarmee de plek waar hun extreme ideeën vorm kregen.

7 Conclusies en aanbevelingen

7.1 Conclusies

7.1.1 Ruimtelijke dimensie van de vuilstort

Uit het veldonderzoek werd duidelijk dat de vuilstort een tweelobbige laagte is die gegraven zou zijn (iets wat uit de opgravingresultaten niet duidelijk wordt). Overeenkomstig met de verwachting uit het bureauonderzoek blijkt sprake van twee lobben die uitwaaiëren vanaf de noordelijke ingang en wachttoren van het kamp. In de eerste meters buiten het kamp lijkt een pad gelopen te hebben naar de feitelijke stortplaats, een meter of 20 verder naar het noorden. De afmetingen van de noordwestelijke lob bedragen circa 20x110 m, terwijl de afmetingen van de noordoostelijke lob circa 20x40 m bedragen. Uit het booronderzoek werd duidelijk dat ten zuiden van het huidige bospad eigenlijk geen stortlaag meer aanwezig is, maar eerder een pad. De totale oppervlakte van de stort kan op circa 3200 m² geschat worden.

De dikte van de stortlaag varieert van 10 tot 50 cm. Omdat er sprake blijkt te zijn van een waarschijnlijk intentioneel aangebrachte afdekkende laag, bedraagt de gemiddelde diepte vanaf maaiveld circa 59,1 cm, uiteindelijk toch een bescheiden diepte. Het volume van de stortplaats bedraagt derhalve ongeveer 900 m³. Op figuur 6 zijn de hoogte van het maaiveld in NAP, de dikte en diepte van de stortlaag en daarmee de grootte van de vuilstort afgebeeld.

Hoe verhoudt het volume zich nu tot de duur van gebruik? Op basis van de functionele analyse en de datering van de vondsten kan gesteld worden dat de vuilstort vanaf ongeveer 1940 tot in de vijftiger jaren in gebruik is geweest (zie hieronder). In 1950 bedroeg de hoeveelheid afval per persoon per jaar circa 100 kilo.³⁰ Het aantal kilo dat op de vuilstort is aangetroffen in de drie putten bedraagt 466. Wanneer dit het aantal kilo afval van alle bewoners van het kamp (gemiddeld wellicht zo'n 2000) gedurende 15 jaar is dan impliceert dit dat er 200 gram afval per persoon per jaar is gestort. Zelfs rekening houdend met een lager gemiddeld aantal bewoners, een gedeeltelijke verbranding van het afval, compostering en een minder lange gebruiksduur lijkt het duidelijk dat de vuilstort niet de enige vuilstort van het kamp was en/of dat (een deel van) het afval ook buiten het kampterrein werd verwerkt. Hierover is weinig tot niets bekend.³¹

³⁰ Cijfers over volumes zijn niet beschikbaar. Bron: www.milieucentraal.nl.

³¹ Er gaan vage geruchten dat er ten oosten van het kamp en in de zuidoostelijke hoek van het kampterrein, op het huidige terrein van Astron, ook vuil werd gestort.

Stratigrafie

Er blijkt geen verticale stratigrafie aanwezig; de stortlaag bestaat (zoals opgetekend in de profielen van de drie putten) uit één homogeen pakket. Toch zijn er enkele aanwijzingen aangetroffen voor een opbouw van de vuilstort. Sommige vondsten of vondstgroepen bleken wellicht te koppelen aan 'historische events', zoals de vondst van 150 hoesjes voor persoonsbewijzen(?) in een bepaalde laag; deze lijken hier in één keer gedumpt te zijn, evenals de medische inventaris in laag 3 van put 5. Navolgend historisch onderzoek zou hier uitsluitel of opheldering over kunnen geven.

Wel kon een horizontale stratigrafie worden vastgesteld. Op basis van een analyse van de functionele samenstelling en datering van het vondstmateriaal werd dit duidelijk. Dit wordt in onderstaande paragraaf toegelicht.

7.1.2 De datering en samenstelling van het afval

Datering

Het dateren van de vuilstort bleek niet eenvoudig. Omdat het kamp in korte tijd zoveel gedaantewisselingen heeft ondergaan, stelde dit hoge eisen aan de datering, hetgeen niet haalbaar bleek. Toch kon op basis van een aantal dateerbare vondsten (munten e.d.) en de verhouding tussen verschillende functies van het afval een aantal voorzichtige conclusies worden getrokken. De noordwestelijke lob, in feite een – mogelijk gegraven – laagte in het landschap lijkt al vroeg in de oorlog met afval opgevuld te zijn. Een proces van opvulling dat van achteren naar voren plaatsvond (van noord naar zuid). Het in put 4 aangetroffen materiaal lijkt het oudst te zijn, dat in put 5 is wellicht iets jonger en het materiaal in put 6 is voornamelijk naoorlogs. Put 6 ligt in de kleinere noordoostelijke lob. Dit deel

van de vuilstort is voornamelijk na de oorlog in gebruik geweest, wat overeen lijkt te stemmen met de resultaten van het bureauonderzoek (zie § 3.2.1). Overigens is onduidelijk of de vuilstort ook voor de oorlog al in gebruik was. Wel zijn enkele voorwerpen aangetroffen die in 1941 of 1942 gedateerd worden, de tijd van het vluchtelingenkamp.

Samenstelling

In totaal zijn 19.525 vondsten geteld met een totaalgewicht van 466,037 kilo, een minimumgetal zoals in § 5.3 is aangegeven. Ook is daar berekend wat het totale aantal vondsten is, gelet op het volume van de stort. Dit bedraagt circa 2 miljoen.

Alle vondsten zijn voor zover mogelijk functioneel gedetermineerd en geanalyseerd (bijlage 1 en tabel 4). Deze analyse maakt duidelijk dat de op basis van de datering van het afval gesignaleerde horizontale stratigrafie, ook zichtbaar is in de functionele verschillen in het afval uit de verschillende putten. De leefomstandigheden ten tijde van het naoorlogse repatriëringkamp en/of Woonoord Schattenberg waren weliswaar eenvoudig (gereflecteerd in het functioneel afwijkende afval van put 6), maar duidelijk is dat er minder 'druk' op de gemeenschap heeft gestaan als in de tijd van het vluchtelingenkamp, het *Judendurchgangslager* en het interneringskamp (Abuys, 2002). Er is bijvoorbeeld meer aandacht voor de aankleding van de barakken en het onderhoud ervan. Het dagelijks leven ging niet alleen om het verkrijgen van voedsel. Een aardig voorbeeld van de horizontale stratigrafie is het aangetroffen schoeisel. Duidelijk is dat de meeste hele schoenen of zolen uit put 4 komen. Hieronder is ook de dameschoen met zware zool en de schoen met een ijzerdraadje als veter. Dit geeft onwillekeurig de indruk dat put 4 zwaardere leefomstandig-

heden in het kamp reflecteert dan put 6. Deze subjectieve indruk, het dient opgemerkt te worden, kregen alle opgravers die langdurig op de stort aan het werk waren. Een andere duidelijke indruk die achterbleef, was dat er in put 6 meer plastic en speelgoed, meer versierd aardewerk, parfumflesjes en kammetjes voorkomen.

Opvallend is dat er geen vondsten naar personen zijn te herleiden, hoewel er wel enkele persoonlijk eigendommen zijn aangetroffen zoals de zilveren zegelring met ingegraveerd monogram, een van de weinige stukjes huisvuil. Dergelijke inscripties of tekeningen zijn verder niet aangetroffen. Ook over de vorm van gebruik (selectief gebruik, dagelijks gebruik, onvrijwillige afstandneming etc.) valt op basis van het vondstmateriaal niets te zeggen.

7.1.3 Bedreiging van de vuilstort

De vuilstort wordt sinds 2010 (?) bedreigd door schatgraverij. Zowel in de noordwestelijke als noordoostelijke lob waren de sporen hiervan zichtbaar. Handmatig waren grote gaten gegraven dwars door de stortlaag. Op de kant lagen hoopjes uitgesorteerd en achtergelaten materiaal. Naar bleek werd vondstmateriaal op www.ebay.nl te koop aangeboden (mondelijke mededeling G. Abuys). Een andere mogelijke bedreiging voor de stortplaats vormt eventueel de bosbouw. De stortlaag ligt in sommige gevallen op slechts 15 cm diepte en is dus kwetsbaar bij bodemingrepen zoals het frezen van de bodem. Tenslotte vormt natuurlijke degradatie een probleem. Bepaalde materiaalcategorieën hebben hier niet onder te lijden, zoals glas, maar andere materialen des te meer. Wat bijvoorbeeld opviel bij de vondstverwerking was de uitermate slechte staat van het

metaal (met name de ijzerhoudende metalen). Na slechts 65 jaar was hier niet veel meer van over.

7.2 Aanbevelingen

7.2.1 Aanbevelingen: behoud en beheer

Zonder enige twijfel is de vuilstort van Westerbork van hoge archeologische waarde en dient behouden te blijven. Feitelijk is dit nog te eng gesteld: het belang van deze plek overstijgt een vanuit de archeologie toegekende waarde. Dit is tijdens de vondstverwerking voor en met het publiek ondubbelzinnig duidelijk geworden (zie § 6.1.3). Er zijn 20.000 vondsten van een geschat totaal van 2 miljoen geborgen. Naar blijkt is dit meer dan voldoende om enerzijds nu antwoord te kunnen geven op onderzoeksvragen als 'wat is de samenstelling en datering van het materiaal en wat is de waarde ervan?'. Anderzijds is er nu meer dan genoeg expositiemateriaal dat zijn educatieve functie in het Herinneringscentrum kan vervullen.

Aanbevolen wordt de vuilstort verder te behouden, te beschermen en te beheren. Behoud *in situ* kan worden gerealiseerd door de contour van de vuilstort, zoals weer gegeven op figuur 6, in het betreffende bestemmingsplan van de gemeente Aa en Hunze te laten vastleggen. Op een meer praktisch niveau kan bescherming tegen een verdere aantasting van de vuilstort, met name door verzamelaars, worden voorkomen door de vuilstort hier fysiek tegen te beschermen door a) het aanbrengen van een vorm van geotextiel of b) ophoging. Daar bovenop kan de gemeente Aa en Hunze een plaatselijke verordening tegen metaaldetectie van kracht laten gaan.

Preventie

Niet elke amateur detectorzoeker is dezelfde. Naar blijkt zitten hier schatgravers tussen met wie geen dialoog is te bereiken, maar een (meestal groter dan verwacht) deel van deze zoekers zijn hobbyisten die vanuit een door-geschoten verzamelgedrag of uit naïviteit of onwetendheid materiaal verzamelen. Ook zijn daarbij amateurs die nauwkeurig de context van hun vondsten vastleggen. Het zijn deze groepen met wie contact gezocht kan worden door een professioneel archeoloog om enerzijds hun verzamelingen te kunnen registreren en anderzijds tot vormen van samenwerking te kunnen komen. In het geval dit niet mogelijk blijkt of dat schatgraverij blijft plaatsvinden, dan verdient fysieke bescherming van de vuilstort de voorkeur. Hiertoe zijn verschillende opties denkbaar.

Geotextiel en roosters

Geotextiel is doorlaatbare textiel die gebruikt worden in combinatie met grond, in water- en wegebouwkundige toepassingen.³² De materialen die meestal gebruikt worden om geotextiel te vervaardigen, zijn polypropyleen en polyester, maar ook andere kunststoffen zoals polyethyleen, nylon en glasvezel zijn bruikbaar. Soms wordt er ook jute, hennep of kokos gebruikt, maar deze materialen worden enkel toegepast in situaties waar het gewenst is dat de materialen biologisch afbreekbaar zijn.

Doordat textiel waterdoorlaatbaar is, kan het goed gebruikt worden als filter-, drainage- of scheidingsmateriaal. Omdat het ook een zekere sterkte heeft en krachten kan opvangen, kan het ook als beschermings-, verpakings- of versterkingslaag gebruikt worden. Het zal duidelijk zijn, om de vuilstort tegen vergraving te beschermen, zal een stevig soort

beschermingsdoek nodig zijn. Er bestaan diverse typen met wisselende sterkte en toepassingsgebieden: worteldoek, bouwtextiel, signaaldoek en geomatten.

Geomatten lijken het meest geschikt te zijn. Dit zijn dubbellaagse weefselconstructies, waarvan de ruimte tussen de weefsels hydraulisch wordt gevuld met zand. Als de weefselconstructie is gevuld, ontstaat er een soort van matras dat bijvoorbeeld op oevers gelegd kan worden als erosiebescherming. Door de snelle doorgroeibaarheid van de weefsels ontstaan er meestal snel weer plantengroei (Zengerink, 2007). Deze geomatten worden veel gebruikt in oeververstevingen en voor erosiepreventie, maar voor zover bekend zijn ze nooit gebruikt als preventie tegen vergravingen door verzamelaars. Toch lijken ze hiervoor zeer geschikt te zijn. Hierover zal echter contact opgenomen moeten worden met een specialist op dit terrein.

Een alternatief voor het aanbrengen van geotextiel is wellicht het leggen van stalen verankerde roosters. In hoeverre deze optie haalbaar is zal door een specialist uitgewerkt moeten worden. Ook hierin zullen kostenafwegingen moeten worden meegenomen.

In dat opzicht resteert nog de opmerking dat wanneer er keuzes moeten worden gemaakt over bijvoorbeeld een gedeeltelijke bescherming van de vuilstort dat hiervoor nu de juiste informatie voorhanden is. Wanneer het oudste materiaal hierin centraal staat, zou bijvoorbeeld alleen de noordelijke helft van de noordwestelijke lob beschermd hoeven te worden.

Ophoging

Een alternatieve manier om de vuilstort te beschermen is ophoging met zand. Naar alle waarschijnlijkheid biedt een ophoging met

³² Bron: www.wikipedia.nl.

circa 1,5 m voldoende bescherming. De vuilstort is nu een laagte in het landschap. Wanneer dit door ophoging tot een vuilnisbelt, een hoogte in het landschap, wordt getransformeerd, wordt daarmee een effect van reliëfinversie bereikt. De hoogte kan eenvoudig worden opgenomen in een toeristisch-educatieve ontsluiting, bijvoorbeeld door middel van een wandelpad.

Om dit te kunnen realiseren dient een inrichtingsplan te worden opgesteld waarbij de focus moet liggen op de volgende zaken:

- de kosten van een dergelijke oplossing;
- in hoeverre zetting een schadelijk effect kan hebben op de vuilstort;
- in hoeverre er nadelige effecten optreden door een veranderende waterhuishouding of een ander zuurstofgehalte;
- strijdige regulering van Staatsbosbeheer.

Beheer

Het bosperceel waar de vuilstort ligt is in bezit en gebruik van Staatsbosbeheer. Wanneer er bijvoorbeeld houtkap met zwaar materieel (harvesters, trekkers, etc.) gaat plaatsvinden, dan is dit materieel schadelijk voor de kwetsbare vuilstort. Als de aanbeveling tot behoud wordt overgenomen door de gemeente en de eigenaar, dan is het noodzakelijk de uitvoerend beheerders op korte termijn voldoende te informeren over de aanwezigheid van de stortplaats, de zone te markeren en op een beheerskaart aan te geven. Onze ervaring is dat beheerders zeer goed in staat zijn om professioneel met kwetsbaar erfgoed rekening te houden tijdens dit soort werkzaamheden, als ze vooraf van voldoende informatie zijn voorzien.

7.2.2 Overige aanbevelingen

Ontsluiting

- De plek van de vuilstort zou als deel van het kamplandschap bij (de herinrichting van) het centrale 'barakkenterrein' kunnen worden getrokken. De vuilstort ligt op korte afstand van de nu open ruimte. Er zou op eenvoudige wijze een ontsluiting en toegang gemaakt kunnen worden op de plek waar deze ook oorspronkelijk lag, bij de noordelijke wachttorens. Een wandelpad rond of over de vuilstort zou dit kunnen complementeren. Dit heeft alleen zin wanneer ook ter plekke de bezoeker van enige informatie over de vuilstort wordt voorzien. Er kan eventueel ook een koppeling worden gelegd met een vaste expositie van een deel van het materiaal in het herinneringscentrum. Ook kunnen vondsten op locatie worden tentoongesteld.
- Een andere vorm van ontsluiting is het maken van een beeldbank van (een selectie van) de vondsten met een Access-achtige structuur, waardoor 'bladeren' door het vondstspectrum mogelijk wordt. Als voorbeeld mag dienen de beeldbank zoals die in Buchenwald is gemaakt.³³

Onderzoek naar het vondstmateriaal

Het vondstmateriaal is 'basaal' gedetermineerd en verwerkt. Het biedt echter aanknopingspunten voor verder onderzoek. Hierbij kan gedacht worden aan:

- Een verdere analyse van de vele merkjes op het keramiek, de schoenzolen en het glaswerk. Op die manier kan beter de herkomst (productiecentra) en functie van het materiaal in beeld worden gebracht, waarmee een verscherpte datering en functionele analyse kan worden gemaakt.

³³ Zie http://www.buchenwald.de/media_de/fr_content.php?nav=digisammlung&view=ct_digisammlung.html

- Naar het monogram op de zilveren zegel zou archiefonderzoek gedaan kunnen worden. Niet ondenkbaar is dat de ring eigendom is geweest van een van de bewoners van het vluchtelingenkamp, iemand die langere tijd in het kamp zat. Dit zou voor verder onderzoek als werkhypothese kunnen dienen.
- Het materiaal bestaat uit voor de archeologie nieuwe materiaalcategorieën. Dit biedt de kans onderzoek te doen naar degradatie van deze materialen. Hiervoor zouden bodemparameters in kaart moeten worden gebracht en worden afgezet tegen de huidige conditie van het materiaal.
- Het vondstmateriaal van Westerbork zou kunnen worden vergeleken met het vondstmateriaal van Sobibor, waar al enige jaren een Pools-Israëliische onderzoeksgroep werkzaam is (Gilead, Haimi & Mazurek, 2009).³⁴ Veel transporten vanuit Westerbork eindigden in Sobibor.

³⁴ Er is reeds contact geweest tussen Yoram Haimi en de auteur van dit rapport; zij hebben foto's van vondstmateriaal uit Westerbork en Sobibor uitgewisseld. Het lijkt wel zeker dat 'Westerborks' materiaal in het bos bij Sobibor is beland.

Literatuur

- Abuys, G.**, 2002. Groeten uit Schattenberg: Molukkers in kamp Westerbork, 1951-1970. *Westerbork Cahier* 09. Herinneringscentrum Kamp Westerbork, Hooghalen.
- Bartels, M.**, 1999. *Steden in scherven 1. Vondsten uit beerputten in Deventer, Dordrecht, Nijmegen en Tiel (1250-1900)*. Stichting Promotie Archeologie/Rijksdienst voor het Oudheidkundig Bodemonderzoek, Zwolle/Amersfoort.
- Burström, M.**, 2011. Garbage or Heritage: The Existential Dimension of a Car Cemetery. In: C. Holtorf & A. Puccini (eds.) *Contemporary Archaeologies. Excavating now*. Peter Lang, Frankfurt am Main, p. 131-143.
- Carr, G.**, 2009. 'Archaeology That Matters'. In: *British Archaeology* 104: p. 18-22.
- Edersheimer, K.**, 1992. Donderpadje. In: *De Gids*, 125^e jaargang, nr. 3/4.
- Gawronski, J. & J. Veerkamp**, 2008. Het Luycksterrein. Inventariserend veldonderzoek Overamstelstraat. *Amsterdam Archeologische Rapporten* 26. Bureau Monumenten & Archeologie, Amsterdam.
- Gilead, I., Y. Haimi & W. Mazurek**, 2009. Excavating Nazi Extermination Centres. In: *Present Pasts*, Vol. 1, p. 10-39.
- Harrison, R. & J. Schofield**, 2010. *After modernity. Archaeological approaches to the contemporary past*. Oxford University Press.
- Hirte, R.**, 2000. *Offene Befunde. Ausgrabungen in Buchenwald. Zeitgeschichtliche Archäologie und Erinnerungskultur*. Braunschweig.
- Holtorf, C.**, 2010. Meta-stories of archaeology. In: *World Archaeology* 42-3.
- Kok, R.S.**, 2009. Oorlogsverleden op de schop. De noodzaak van archeologie van de Tweede Wereldoorlog. In: *Archeobrief* 2009-2, pp. 13-21.
- Kok, R.S. & L. Flokstra**, 2011. FLAK-stelling Koningsweg. Archeologische inventarisatie van de resten van een Duitse luchtafweerstand uit de Tweede Wereldoorlog op De Heikamp te Arnhem. *RAAP-rapport*. RAAP Archeologisch Adviesbureau, Weesp.
- Kok, R.S. & J.A.T. Wijnen**, 2011. Waardering van oorlogserfgoed. Een inventarisatie en waardering van sporen uit de Tweede Wereldoorlog op de Grebbeberg en Laarsenberg te Rhenen (provincie Utrecht). *RAAP-rapport* 2240. RAAP Archeologisch Adviesbureau, Weesp.
- Kooij, A.**, 1987. *Catalogus van Nederlandse betaal- en reclamepenningen*. Mevius Numisbooks, Vriezenveen.
- Laarse, R. van der**, 2010/2011. *De oorlog als beleving. Over de musealisering en enscenering van Holocaust-erfgoed*. Reinwardt Academie, Amsterdam.
- Mielekamp, M.**, 2012. *Kazernekind. De geschiedenis van een Moluks gezin in Nederland*. Artemis & co, Amsterdam.
- Nederlands Normalisatie-instituut**, 1989. *Nederlandse Norm NEN 5104, Classificatie van onverharde grondmonsters*. Nederlands Normalisatie-instituut, Delft.
- Polling, A.**, 2006. *Maastrichtse ceramiek. Merken en dateringen*. Uitgeversmaatschappij Antiek Lochem, Lochem.
- Rathje, W. & C. Murphy**, 1992. *Rubbish! The Archaeology of Garbage*. Harper Collins Publishers, New York.
- Schute, I.A.**, 2009. Plangebied fietspad N225, gemeente Rhenen. Archeologisch vooronderzoek: een inventariserend veldonderzoek (kartering en waardering). *RAAP-rapport* 1864. RAAP Archeologisch Adviesbureau, Weesp.

- Schute, I.A.**, 2010. Archeologisch onderzoek naar de koepelkazematten G16 en G18 op de Grebbeberg, gemeente Rhenen. *RAAP-rapport* 2127. RAAP Archeologisch Adviesbureau, Weesp.
- Schute, I.A.**, 2011a. Loopgraven en stellingen in concentratiekamp Amersfoort, gemeente Leusden. Archeologisch onderzoek in het kader van de inrichting. *RAAP-rapport* 2220. RAAP Archeologisch Adviesbureau, Weesp.
- Schute, I.A.**, 2011b. Programma van Eisen inventariserend veldonderzoek. Commandantswoning en stortplaats, Kamp Westerbork, gemeente Midden-Drenthe, gemeente Aa en Hunze. *RAAP-PvE* 1012. RAAP Archeologisch Adviesbureau, Weesp.
- Schute, I.A.**, 2012a. Een verweerde schoen. De eigenaar stierf in Polen. In: *NRC, Hollands Dagboek*, 7 januari 2012.
- Schute, I.A.**, 2012b. 'Ik ken die mensen niet'. Archeologisch onderzoek in Kamp Westerbork. In: *Getekend Nieuws*, uitgave Herinneringscentrum Kamp Westerbork, Hooghalen.
- Schute, I.A. & J.A.T. Wijnen**, 2012. De villa van Kamp Westerbork. Hooghalen, gemeente Midden-Drenthe. Een archeologisch en bouwbiografisch onderzoek. (The Westerbork Archaeological Project, Volume 1.) *RAAP-Rapport* 2550. RAAP Archeologisch Adviesbureau, Weesp.
- Siebelt, A.**, 2012. Archeologische opgravingen in Westerbork. In: *Terugblik* nr. 1, p. 6. Documentatiegroep '40-'45, Capelle aan de IJssel.
- Stein, G.**, 2011. Archeologisch onderzoek. In: *Nieuws*. Bulletin van de Stichting Nationaal Monument Kamp Amersfoort, december 2011, p. 13-14.
- Sturdy-Colls C.**, 2012a. Holocaust Archaeology: Archaeological Approaches to Landscapes of Nazi Genocide and Persecution. In: *Journal of Conflict Archaeology*.
- Sturdy-Colls C.**, 2012b. 'Holocaust Archaeology: Archaeological Approaches to Landscapes of Nazi Genocide and Persecution'. PhD Thesis, University of Birmingham.
- Theune, C.**, 2010. Historical archaeology in national socialist concentration camps in Central Europe. In: *Historische Archäologie* 2.2010 (www.histarch.org).
- Vree F. van & R. van der Laarse (red.)**, 2009. *De dynamiek van de herinnering. Nederland en de Tweede Wereldoorlog in een internationale context*. Bert Bakker, Amsterdam.
- Wijnen, J.A.T.**, 2012. 'Dat zijn de flessen van mijn vader.' De zeggingskracht van contemporaine archeologie. In: *Archeobrief*, maart 2012.
- Wijnen, J.A.T. & I.A. Schute**, 2010. Archeologisch onderzoek in een 'schuldige landschap': Concentratiekamp Amersfoort, gemeenten Leusden en Amersfoort. Archeologisch vooronderzoek: een bureauonderzoek. *RAAP-rapport* 2197. RAAP Archeologisch Adviesbureau, Weesp.
- Zengerink, E.L.F.**, 2007. Geotextiele zandelementen. In: *Geokunst*, Uitgeverij Educom, Rotterdam.

Gebruikte afkortingen

AMZ	Archeologische Monumentenzorg
ARCHIS	ARChEologisch Informatie Systeem
ASTRON	<i>Netherlands Institute for Radio Astronomy</i>
CLUE	<i>Research Institute for the Heritage and History of the Cultural Land- scape and Urban Environment</i>
ENKA	Eerste Nederlandse Kunstzijde Fabriek Arnhem
GFT	Groente, fruit en tuinafval
ITF	International Task Force (Holocaust)
KNA	Kwaliteitsnorm Nederlandse Archeologie
KNIL	Koninklijk Nederlandsch Indisch Leger
KVK	Kamer van Koophandel
NAP	Normaal Amsterdams Peil
NOS	Nederlandse Omroep Stichting
NRC	Nieuwe Rotterdamsche Courant
PvE	Programma van Eisen
QR	Quick Response
RCE	Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed
RD	Rijks Driehoeksmetingsnet
RTK-GPS	<i>Real Time Kinetic Global Position- ing System</i>
RTS	<i>Robotic Total Station</i>
SS	<i>SchutzStaffel</i>
VU	Vrije Universiteit

Overzicht van figuren, tabellen en bijlagen

Figuren

- Figuur 1.** De ligging van het plangebied (zwart); inzet: ligging in Nederland (ster).
- Figuur 2.** Tekening 'Vuilnisbelt Westerbork', gedateerd 17 november 1942 (met onduidelijke signatuur; bron: Herinneringscentrum Kamp Westerbork).
- Figuur 3.** Luchtfoto genomen op 22 maart 1945 (bron: Herinneringscentrum Kamp Westerbork).
- Figuur 4.** Luchtfoto uit 1956 (bron: Herinneringscentrum Kamp Westerbork).
- Figuur 5.** Kuilen in het bos: het werk van schatgravers op de vuilstort.
- Figuur 6.** De omvang en de dikte van de vuilstort.
- Figuur 7.** De profielen van put 4, 5 en 6.
- Figuur 8.** Het vlak van put 4 met rechthoekige vergraving.
- Figuur 9.** De percentages in taartdiagrammen aan vondsten per hoofdfunctie per put.

Tabellen

- Tabel 1.** Overzicht van de uitgedeelde vondst- en volgnummers.
- Tabel 2.** De indeling in functiegroepen van het op de vuilstort aangetroffen materiaal.
- Tabel 3.** Korte beschrijving van typerende vondsten per hoofdfunctie.
- Tabel 4.** Percentages en aantallen vondsten per hoofdfunctie en subcategorie, gerangschikt naar laag en put.
- Tabel 5.** Vergelijking % materiaal tussen Westerbork en cijfers anno 1940, 1958 en 2012 (bron: www.compendiumvoordeleefomgeving.nl).

Bijlagen

- Bijlage 1.** Vondstenlijst (op CD)
- Bijlage 2.** Lijst van het gedetermineerd botmateriaal (op CD)

Bijlage 1. Vondstenlijst

Zie bijgevoegde CD

Bijlage 2. Lijst van het gedetermineerd botmateriaal

Zie bijgevoegde CD

